

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1987 — Ч. 5 (313)

Ю. Коломиєць: КОЛОВОРОТ ОКА

В. Бендер: РОЗГРОМ

С. Гординський: ОЛЕКСАНДЕР АРХИПЕНКО
ТА ЙОГО МІСЦЕ В УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ

В. Павловський: ПЕРШЕ УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЧЕ
ОБ'ЄДНАННЯ В КИСВІ

О. Малицький: ЖИДІВСЬКА ПРЕСА
В ЗАХІДНЬО-УКРАЇНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST». Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss.

Redaktor: V. L. Kaczmarska

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою ознайомить читача з проблемою взаємин між обома народами. Автори статтів та рецензій кидають світло на спірні й болючі події минулого обох народів.

Ціна: 8 ам. дол.

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Юрія Шевельова.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах шохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Ціна: 25 ам. дол.

Василь Стус

СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, 2 вид., 140 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Впорядкували М. Царинник і В. Бургарт. Із новою передмовою М. Царинника.

Виправлене видання збірки поезій Василя Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії. До нового видання Царинник підготував нову бібліографію творчости Стуса.

Ціна: 7 ам. дол.

Любомир Винар

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-1934). У 50-ліття смерті

1986, 120 стор.

У вступі до книжки Л. Винар зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчости далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажаємо бодай коротко висвітлити провідні ідеї його творчости..."

Ціна: 5 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1987

Ч. 5 (313)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — MAI 1987
MÜLLERSTR. 33, RGB.,
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Олександр Женін, *мовний редактор.*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press
450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Юрій Коломиєць*: Коловорот ока.
7 *Віталій Бендер*: Розгром.
21 *Остап Тарнавський*: Літературний Львів під час Другої світової війни (II).

МИСТЕЦТВО

- 28 *Святослав Гординський*: Олександр Архипенко та його місце в українському мистецтві.
48 *Ірина Букоємська*: Навчаючись у Архипенка.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 54 *Вадим Павловський*: Перше українське жіноче об'єднання в Києві.
67 *Олександр Малицький*: Жидівська преса в Західно-Українській Народній Республіці.

СПОГАДИ

- 73 *Уляна Любович*: Про юні роки Катерини Зарицької.
80 *Дарія Лебедь*: Замість вінка на могилу.
86 *Ірина Савицька-Козак*: Спогад про Катерину Зарицьку в рамках діяльності підпільного Українського Червоного Хреста.
95 *Надія Світлична*: Зі спогадів про Катерину Зарицьку.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 101 Інтерв'ю з Н. Корпонаєм. *Провела Ліда Палій.*
102 *В. Середа:* Угода з українцями у спогадах шефа угорської розвідки.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 112 *Володимир Малінкович:* Етюди на тему реформ (II).

ПОСМІШКА

- 122 *Генріх Шахнович:* Київські гуморески (II).

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 125 *Ярослав Лебединський:* Пропущена нагода... і попередження.
125 Просимо виправити
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

КОЛОВОРОТ ОКА

Юрій Коломиєць

I

Все неповторно
вигоріло
в латах, —
(перед дідами ще
старого роду).
Невгіддя,
в хаті пелехатій
не покидало
мене зроду.

А сонце
преобразилось
і пішло:
поза посохи кривди
і гірчиці,
де втоптано на місяці
більмо
на перекір закоханим і
птицям.

Підкриллям вигрілась
зелена глина, —
то корінь пив
живу отруту.
Чи довго віку
ця причина
у світі птиць
заставить бути?

Той світ:
(причілок біленої
хати)
її, як сон,
вікном нелегко
стерти.
Життя,
мов птах,
край прірвища

ізняте...
Ні сонць моїх,
ні тем
ніхто не стерпить.

II

Неблагородна вія
ріже
обруч розжареного
сонця,
де предків пальці
клялись
ніжно
під зруб небес
до Тройці.

І частка уст
перешепоче
у рай дорогу
і
без церкви.
І в небо знімуться
охочі,
щоб м'яту уст об хмару
втерти.

А прбсіка ума
нестерпно
троянди виб'є,
спалить
пижмо.
Прийдешні внуки зберуть
сёрпом
підкидьків жилавого
тижня.

Котурни мурів
геть
на дні
поськають їх в холуйських
слухах,
і пророст в пам'ятку
землі
благословить,
як шельмів,
мукам.

ПЕРШІ БОЇ

Віталій Бендер

РОЗГРОМ

Того року літо перехлюпнуло далеко в осінь. Половина жовтня минула, а жара як в липні. Скрізь над степом висить хмарою пилюка. Пилюка в роті, в ніздрях, у вухах, від неї свербить пострижена голова, вона вкриває тіло, її повно в одежі. Лясни долонею по сорочці — і клубом здіймається курява.

Вздовж степової ґрунтової дороги — полягли нескошені хліба, висока кукурудза з вистиглими качанами, засохлі соняшники. Майже в кожного бійця в руці соняшникова шапка — всі лускають насіння, йдучи.

Раз-по-раз довжелезна колона зупиняється на дорозі. Деколи зупинки тривають по півгодини, немов би спереду якась несподівана перешкода. Вже перетнули кілька протитанкових ровів. Гори чорнозему, глини й вапняку викидали наверх змозолені руки тисяч і тисяч змобілізованих людей. Цікаво, чи ці рови зупинили хоч один ворожий танк?

Частини маршують від самого ранку від степового полустанку, на якому вивантажилися. В дорозі наш ешелон тричі бомбили ворожі літаки, одного разу у відкритому степу, коли потяг зупинився. Вилізши з вагонів розім'ятися, ми втопирили зір в західньому напрямі, шукаючи станцію, але ні її, ні семафора не угледіли. Спереду нас один за одним стояли безліч поїздів.

Вздовж залізничного насипу то тут, то там лежали скинені ушкоджені вагони, а також розбомблені паротяги, колесами вверх, як порізані підсвинки. І таке видовище протягом всієї подорожі.

Раптом із синього неба, як із засідки — дванадцять "штукасів". Виють сирени, землю устилають бомби. Хто тільки може, шосили біжить подалі від залізниці в кукурудзу, в соняшники, в узлісок. Скинувши вантаж, "штукаси" опісля полюють за окремими гуртами бійців в степу. Вони проносяться майже над нашими головами, поливаючи степ густим бортовим вогнем. При одному їхньому залеті було навіть видно, як німецький пілот сварився на нас п'ястуком.

Уривок з автобіографічного роману *Фронтові дороги*.

Літаки, як зненацька настигли, так швидко й зникли. Пригнічені й здеморалізовані, по одному й гуртами бійці плентаються назад до ешелюну. Раптом спереду постає командира:

—Куди? Швидко назад, в степ! Зараз прилетять знову!

І справді, дванадцять "штукасів" внедовзі знову терзають залізницю. Прямих попадань в ешелюн не було, але без втрат не обійшлося. В двох вагонах очманілі тяглові коні зірвалися з прив'язі й стали стрибати з дверей вниз, а насип був високий. Майже всі вони або поламали ноги, або звихнули шиї, або покалічилися в інший спосіб. Всіх їх пристрілили, щоб не мучилися.

Дуже жаль коней, а ще більше людей. З нашого й сусіднього ешелюну загинуло до тридцяти бійців. Всіх їх знесли до одного місця, поклали головами до насипу, а ногами в степ, всіх прикрили шинелями. Викопали братню могилу. Молоденький і весь сплотнілий політрук щось там говорив про вояцький обов'язок, але сумнівно, чи його хто слухав. Кожний, мабуть, думав, що у декого доля безжалісна — ще й до передової не дісталися, а вже відвоювалися.

Вивантажувалися ми затемна. Рампи-підвищення на полустанку, нашвидку зліплені саперами, були погаратані до невпізнання. Вони коливалися, всі дошки потріскані, надломлені. В щілинах або застрявали гарматні колеса, або провалювалися коні. Вже й засіріло, а половина полку ще у вагонах. Командири, надриваючи голоси й дико матюкаючися, вигортали з бійців останні зусилля. Ми й без них не жаліли сил, бо кому хочеться опинитися під ворожими бомбами, та ще на стісній станції?

Чвалаємо по дорозі, заливаємося потом, лускаємо насіння і все зиркаємо вверх. Небо чисте, ні хмаринки ніде, але, слава Богу, "штукасів" не видно і не чутно. От тільки як зупиняємося на дорозі, то з заходу доноситься глухувате стугоніння, схоже на безконечне висипання каміння на щось тверде. Десь там спереду два військові молохи товчуть землю і все, що на ній.

Фронт напевно десь недалеко, бо інакше навіщо було вивантажуватися в цих місцях? Кажуть, що ми в південному ріжку Полтавської області. Я пробую відтворити мапу з пам'яті. Невже німці вже в Полтаві? І, мабуть, в Харкові? Ще ж недавно в газетах було повно описів боротьби за Київ, а вже й Полтава під загрозою. Але ж і темпо в клятих фріців!

Мовчазні, голодні, худі, блаженко зодягнуті, а ще гірше озброєні, бійці плентаються по степовій дорозі, а за ними повзуть обози. Повз нас пробіг допереду молодший лейтенант Грудько, командир мого взводу. Нічого хлопець, можна жити. Правда, він надзвичайно різкий і вимогливий, коли потрібна акція, і дуже співчутливий і людяний, коли всі виснажені. І вигляд у нього такий,

що зроджує у солдата довір'я. У нашому взводі один я — бувший студент. Решта — моложаві шахтарі та сільська молодь, багато світу ще не бачили. А більшість селяків ще й досі на звуковому фільмі не бували.

Сам Грудько з Вінниці. Закінчив військову школу невдовзі перед війною, великого досвіду в маніпулюванні людьми не має. Йому 22 роки, на чотири роки старший від мене. Після кількох принагідних перемовок він виділив мене з товпи, став запрошувати на окремі розмови, чого не схвалюють командири відділів. У нього і в мене — ті самі зацікавлення: джаз, бальні танці, фільми. Коли він хоче відпружитися, обов'язково відкикує мене набік і заводить розмову. Розпитує про знаменитий джаз ліліпутів, про співачку Кето Джапарідзе, про Клавдію Шульженко і Володимира Коралі, а мені розкажує, як знімали фільм "Богдан Хмельницький", де курсанти його школи і він теж грали польських жовнірів. З таких розмов обоє ми виходили веселішими, вдоволенішими, ніби насправді побували на далекому, винятковому видовищі.

Колона знову зупинилася. Замилені коні повісили голови в знеможі. Їздаві заглядали в колеса, цмокали язиками, просили один в другого колісної мазі. Скинувши рушницю з плеча і поклавши її на траву, я приліг збоку дороги поруч інших задиханих бійців. Хотів був скрутити цигарку, але завважив Грудька, який поспішав від голови колони. Угледівши мене, він усміхнувся, кивнув головою, мовляв, підступи ближче. Я звівся на ноги і з гвинтівкою підійшов до нього.

— Як ноги? — спитав він.

— Та ще носять...

— Вже недовго.

Він зробив жест, відомий всім чоловікам, що хоче залагодити невелику потребу, і звернув в придорожню кукурудзу, давши знати, щоб я слідував за ним. Заглибившись на кілька метрів в бадилля, він сказав впівголоса:

— Ідемо, брате, на фронт, але ніхто не знає, де він є. Так можна й дияволу в зуби заїхати. Німці відрізали все київське угруповання, там зараз справжня каша. Багато частин оминули полону і наше завдання — спробувати пробити хоч вузький пролам в кільці та уможливити вихід на схід тим, що не склали зброї. Нікому про це не кажи. Крути цигарку...

Ми разом прикурили і вийшли знов на дорогу. В кукурудзі він хотів був показати мені на мапі, де ми в той момент знаходилися, і довго нишпорив в своєму пляншеті, але потрібної карти не знайшов. Але я завважив, що серед паперів в пляншеті також лежали ножиці. Ти диви, який господарний, подумав тоді я. Також

мені кинулося в очі, що зобутий він був не в хромових командирських, а звичайних кирзових солдатських чоботах.

Перевалило за полудень. Сонце пекло зовсім не по осінньому. Хотілося їсти. Ніздрі вловлювали запах свіжої зупи, заправленої смаженим салом. Мабуть невдовзі кухарі загукають нас до котлів.

Раптом долинув гуркіт тяжких моторів, власне гуркіт, а не гул. Отже — не літаки. Більше схоже на тракторний рокіт. І долинув він до нас без наростання в силі, а відразу досить голосно, немов би мотори були виключені, а потім їх завели на сигнал, на команду. Як коти, ми нашорошили вуха туди, звідки насідало рокотіння, до лісосмуги, що виднілася на півдні.

На дорозі все заніміло. І враз звідкись майнув лякливий, тремтливий оклик: "Танки!" І в той мент з узліска виповзли шеренгою танки. Було їх, може, до двадцяти. Майже вірцевою шеренгою вони поспішали до нас, утворюючи куцу паралелю до нашої дороги. Занімілі й скам'янілі, стояли ми на дорозі, а танки тим часом розвивали швидкість.

Нарешті голосна команда:

— Ворожі танки! Зайняти оборону! Артилерії бити прямим прицілом!

Легко викрикнути "зайняти оборону". Але в чому вона, ця оборона, полягала? Що ми мали робити? Вкопуватися? Шукати надійного захисного місця? І як бути з обозами?

Чомусь думка метнулася до Микитівки, де ми формувалися і майже два місяці вчилися військового ремесла. Навчилися маршувати формацією, навчилися маскуватися, бігали з палицями в атаку, надриваючи горло до хрипоті викриками "ура", повзали по землі по пластунському, загонисто рапортували командирам, що "ворог з позицій вибитий, завдання виконано". Нам показували, як в'язками гранат долати ворожі танки і завжди йти вперед, тільки вперед. Ні однісінького разу нам не показали, як організовано відступати, рятуватися від загибелі. Німці вже перейшли Дніпро, всі наші збройні сили панічно втікали на схід, а нам на навчаннях навіть не можна було питати про "організований відступ", бо всяка згадка про відступ розцінювалася як підрив бойового духу.

Рівною лінією німецькі танки шквалом неслися до дороги і більше за велінням інстинкту, ніж з якихось розрахунків, ми попадали в придорожний рів, заклацавши замками рушниць. Загриміла безладна, недружня стрілянина. Навіть аби й дружня, то що можна вдіяти рушничним вогнем машинам, зодягнутим в крицю?

А танки наближалися, ввесь час виростаючи в розмірі. Ми лежимо в рові, позаду нас дорога, захарашена обозами, а по той

бік дороги — перестигла кукурудза. Принаймні, хоч є куди втікати.

Нарешті наші гармати й гарматки вдарили прямим прицілом, осягнувши або перелету, або недолету. Перелякані коні в упряжі загарцювали дибки, деякі рвонули з дороги в кукурудзу, поперекидавши вози.

Немов би на команду, на вежах ворожих танків з'явилися блиски, і в ту ж мить прямо на дорозі, без ніякого перелету, один за одним пролунало безліч вибухів. Танки били цільно. Нестямно закричали поранені бійці, попадали, дригаючи ногами, коні, розлетілися в друзки кілька підвод. Мимо мене шаленою швидкістю шмигнуло колесо з воза.

І знову блиски на ворожих танках, і знову вибухи на дорозі, і знову піднята розривом стрілен земля падає на наші спини. Минуло всього п'ять, може десять хвилин, як ми угледіли танки, а на дорозі тепер не полк, а кваша.

Ще півгодини тому дорогою посувалося військо. Правда, плохеньке, підупале духом, але військо. Тепер на дорозі бігали без шапок збожеволілі їздові, борсалися сюди й туди розгублені, наполохані командири, гасали з обірваними посторонками коні, в повітрі висіли їдкий дим, спалений тол, пилюка й розпач.

Ті з нас, що ще були живі й неушкоджені, зірвалися з рова, перебігли дорогу і шугнули в кукурудзу. Спочатку я біг з гвинтівкою в руці, але вона видалася такою важезною, немов би руку мою відтягала пудова гиря. Скрізь поміж кукурудзою валялися гвинтівки, і я теж кинув свою, як непотртіб. На бадиллі позаплутувалися довгі кулеметні стрічки, звисали із стебел протигази. Весь я був мокрий від поту, ніби щойно переплив річку зодягнутим.

Вибігши на вигрок, теж укритий кукурудзою, я вперше оглянувся. Танки вже підступили до дороги. Всі вцілілі їздові стояли біля своїх возів з піднесеними руками, а деякі вимахували білими шматинами. Щойно тепер я запримітив, що на кожному танку сиділи гурти німецьких вояків, яких п'ять-десять чоловік на кожному. Чимало з них стрибнули на землю і зайнялися полоненими. А танки тим часом переїхали дорогу і шугнули в кукурудзу. Кожний з них лишав за собою чисту смугу, неначе б вистригав на землі всю рослинність. Всі танки строчили по кукурудзяному полю з кулеметів.

Втікачі, як здичавіла отара, кидалися на всі боки і бігли останками сил. Після кукурудзяного лану почалася величезна плянтація цукрових буряків. У відчаї бійці попадали на землю, тяжко відсапуючись. А тепер куди? А тепер що? Підносити руки догори? Але як? Руки треба підносити стоячи, але як тут випростаєшся, коли танки поливали все поперед себе густими чергами куль?

Ми бігли по буряках, отак навмання, аби не лежати на місці.

Раптом показалася заглибина, а в ній засрібліла вода, щось на подобу великої калабани. Кількоро нас стрибнули в неї з бігу, ледве не шубовснувшись у воду. Понад водою, ховаючись за крутим зрізом заглибини, вже було повно солдатів, серед яких я зразу впізнав молодшого лейтенанта Грудька, зодягнутого в однострій рядового. Один боєць напохват зрізав ножицями його русявого чуба. Лейтенант підганяв його, а той сік де і як попало, дуже нерівно. Грудько визбирував довкола себе упале з голови волосся, мняв його і кидав у воду. Помітивши мене, він хитро моргнув і я стрибнув до нього.

— Зйду за рядового? — з гірким гумором запитав він.

Я вирвав ножиці з тремтячої руки бійця і заповзвся підрівняти стерню на його голові. Пострижений, він виглядав дещо опецькуватим.

— У кого є біла хустка, або шмата? — гаркнув лейтенант.

Шмата швидко знайшлася. Її почепили на довгеньку палицю і висунули із заглибини.

Хлопці, — повів зором Грудько довкола, — я тепер рядовий Грудько. Сподіваюся, що ніхто мене не видасть. А як колись і десь когось з вас скривдив, то смиренно прошу прощення...

Багнетом він видовбав ямку, поклав у неї пляшет і ножиці, і загріб землю. І майже в ту ж мить до заглибини підкотився танк. Зупинився, гуркочучи на малих обертах і жахаючи нас сталевими гусеницями. З його спини на землю стрибнули двоє молодих, рожевошоких німців з короткими автоматами в руках. На головах шоломи, а рукави піджаків зачочені аж за лікті. Обличчя суворі, штивні. Вони ступили до краю заглибини і жестами показали, щоб ми вилазили наверх. Обоє стояли як матроси, широко розставивши ноги. Поза переможців. Від них віяло зверхністю, владністю і погордою.

Танк, об'їхавши заглибину, поїхав далі, везучи на своєму хребті ще п'ятеро німців. А ці двоє вилаштували нас в одну шеренгу — нас було чоловік 30 — і повели до дороги. А там уже на траві сиділи тисячі бійців, тримаючи руки на голові. Вздовж цього похнюпленого люду стояли із зброєю наготові німці, один від одного метрів зо двадцять. Інші німці шастали по обозах, наказували їздовим випрягати коней з ушкоджених возів і запрягати їх в уцілілі підводи, де коні загинули. Опісля мигами давали зрозуміти їздовому, щоб брав віжки і їхав слідом за іншими. Ми мовчки сиділи, аж поки остання підвода не прорипіла за нашими спинами — все полкове добро стало німецькими трофеєми. Після того своїх обозів ми вже більше не бачили.

Різкими криками й ривкими знаками німці наказали, щоб ми підвелися й опустили руки, які вже почали були терпнути. В

кукурудзинні й обабіч дороги в різних позах лежали мертві бійці. Особливо мені запам'яталися двоє. Вони впали поруч, паралельно, тільки один ногами в один бік, а другий в інший. Чи то навмисно, а чи ненароком одна гусениця танка наїхала на них і геть спресувала одному ступні, а другому — голову.

Визбирувати побитих червоноармійців німці не дозволили. Коли ми рушили під конвоєм на захід, сонце ще довго освічувало застигли трупы по обох боках дороги. Ми йшли неспішним кроком, нервова дріж уже минула, поволі ми заспокоювалися і починали звикати до нової ситуації.

Ще ранком всі були зеленими, недосвідченими новачками. Тепер, побувавши у вогневому перехресті, ми почувалися ветеранами. За яких п'ять годин ми постаріли на місяці, а то й роки. То тут, то там починали лунати глухі розмови, від яких робилося приємніше. А подекуди й легкий сміх зривався. Поволі нас осилювала віра, що не все пропало, що й на цьому боці людське життя може жевріти.

Червонясте сонце сідало, а ми маршували вслід за ним. Далеко спереду тьмяно зарисовувалися силуети села.

НЕНАВИСТЬ

Десь перед заключенням німецько-радянського пакту про ненапад, на екран вийшли кілька антинімецьких художніх фільмів — "Професор Мамлок", "Боротьба продовжується", "Сім'я Опенгаймера" та інші. По полотнищу гасали гестапівці в чорних одностроях, хапали людей, били їх, тортурували в підземеллях. І протягом всього сеансу клекотіло з голосників застрашливе "Гайль Гітлер". Деякі люди в залі скрикували, охкали, або вибухали гнівом, але мене особисто всі ці жахіття чомусь не пронизували. Певно ж, мені жаль було позитивних героїв, переважно підпільних комуністів або їхніх симпатиків, але щоб переживати чи хвилюватися за їхню долю, — то до такого не доходило. На ту пору я вже чудово розумів, що комуністи при владі чинили б над гітлерівцями такі ж самі brutальні вправи, а може й гірші. Так що плакати в хустинку нема чого. Виграв, то пануй. А програв, то страждай. Ось так тверезо оцінював я непримиримий конфлікт між фашистами й комуністами.

Тепер же, невмитий, голодний, спрагнений, в довжелезній колоні таких самих нещасливців я плентався на захід до Дніпра. По обох боках колони йшли дебелі, мускулясті німці з гвинтівками в руках, а деякі й з нагаями. Над всією колоною висіла наша проклята степова пилюка, яка виїдала очі і посмак якої, скільки не спльовуй, все залишався в роті.

Ми йшли крізь більші й менші села, крізь хутори, крізь містечка. З-поза воріт виходили жалісливі українські жінки з глечиками молока, пиріжками, коржиками, окрайцями хліба, підбігали до колісних, щоб передати їстиво, але їх злісно переймали конвоїри, люто кричали і часто прилякували стрілянням в повітря. Одчайдушніші з них кидали їстиво в колону, полонені встигали дещо вхопити, але більше падало в дорожню пилуку. Голодні бійці падали на забруджену поживу, утворювалася колотнеча, порушуючи маршовий стрій. Підбігали конвоїри і били нагаями кого попало. Лунали зойки й стогін, а часом і дорослий чоловічий плач. Жінки біля своїх воріт теж плакали ридма.

У впалих грудях розросталася ненависть, все частіше в пам'яті воскресали сцени з давніх фільмів, особливо сцени катувань. Але ж там катували людей посвячених, непоправних ворогів. А нас за що?

Від учора, коли нас захопили в полон, навіть води ні разу не дали. А небо, як на зло, чисте, ну ні хмаринки тобі. Хоч би ж короткотривалий, хоч би ж дрібненький, але дощ! Щоб виставити голову до неба, роззявити рота й ловити, ловити цілющі краплини, щоб хоч трішки пригасити спрагу. Невже й за це битимуть нагаями? При цих думках я поглядав на конвоїра і підживлявся ненавистю, що клубочилася в грудях.

Ночували на великій, відкритій галявині. У кого була шинеля, то ще сяк-так. Але в багатьох, і в мене також, шинелів не було. Разом з торбами-наплечниками шинельні скрути залишилися там, в кукурудзинні, коли ми втікали від танків. А жовтнева ніч вже й з примороззю дихає.

Всю колону — десь тисячі три людей — стиснули на галявині, довкола якої отаборилися охоронники. Вони грілися біля ватр та по черзі спали, а ми, збившись до купи як вівці в холодний вітровий, сиділи або лежали на землі, намагаючись зігрітись своїм власним теплом. Настукався я тієї ночі зубами. І коли на сході завидніла кривава соняшна лисина, всі ми припали до неї зором, як мандрівники в пустелі до міражу, благаючи в думках, щоб сонце найскоріше струснуло з себе червонявість і осінило нас своїм теплом.

Тупцюючи й здригаючись, вимахуючи руками, полонені викрешували із своїх німічних тіл рештки тепла і кожний про себе пробував вгадати, що буде далі — чи дадуть хоч крихту в рот або хоч напиться? Щоб дати такій масі людей хоч по тарілці зупи, треба кілька польових кухонь, а їх ніде не видно. Лише поодалік, поміж гуртом дерев шось диміло. Звідти по одному й по двоє йшли німецькі вояки, несучи в руках по чотири й більше їдунок, з яких шось парувало. Вони несли сніданок своїм колегам, які, не

відходячи від ватр, чатували оце полонене стовпище. З заздрістю й саможалем ми мовчазно споглядали, як німці щось їли і досхочу запивали. Мене спочатку дивувало, а далі бісило те, що вони снідали, курили, сміялися, борюкалися, зовсім не звертаючи на нас уваги, ніби нас взагалі не було, ніби ми були скотиною, якій недоступні людські химери.

Після снідання німці заметушилися. Незабаром на галявину вїхали кілька військових легких машин, з яких вилізли чисті, чудово зодягнені офіцери, всі в до блиску начищених чоботях, всі стрункі й підтягнуті, як атлети. З ними прибули кілька нижчих чинів з мегафонами в руках, які, як вкоротці виявилось, були перекладачами.

Вигукуючи крізь мегафони, перекладачі наказали полоненим вилаштуватися в кілька паралельних колон, шириною по три чоловіки кожна, і сортування почалося. Насамперед відділили всіх командирів з офіцерською рангою, від молодших лейтенантів і вище. Десь понад сто їх виступили з лав на відповідний наказ. Всіх їх відпровадили в окремий кут і залишили з охороною.

Потім наказали вийти із строю комісарам і політрукам, які теж утворили окремий гурт, але вдвічі менший від офіцерського. Потім повільною ходою німецькі офіцери рушили вздовж колон, пильно вдивляючися в наші обличчя. Недалеко від мого місця офіцер зупинився і тикнув пальцем на полоненого. Той виступив наперед. Німець зняв пілотку з його голови і якимось так грайливо сковзнув п'ятірнею в чорній рукавиці по скуйовдженому, не розчесаному чубові.

— Офіцер? — з притиском запитав німець.

— Ні, я старшина, — мовив дещо притишено полонений.

Настиг перекладач і щось впівголоса в'яснював німецькому офіцерові. Полонений подав свою вояцьку книжку, з якої перекладач подавав якісь деталі німцеві німецькою мовою. Офіцер взяв документ, перегорнув в ньому кілька сторінок, повернув полоненому і дав знати, щоб той став на своє місце в колоні.

Чистилище продовжувалося. "Чистка партії", — шепнув мені Грудько, стоячи позад мене. Офіцер і перекладач пішли далі. Вишуквали затаєних командирів і політруків по чубах. Раптом відчутна полегша затепліла в грудях, дещо відтискаючи ненависть. На вишколі й на маршах я часто завидував начальству. Вони їли краще, мали кращу одягу, пішки ходили мало, ледве не розкошували. Нас стригли, а вони вихолювали чуби. А тут ось ми, рядові злидарі, чулися багато краще. Ніякою владою ми не втішалися, нам нема за що відповідати перед переможцями.

— Я невинний, я не хотів, мене змусили стати політруком! — раптом розсік тишу благальний крик.

З колони майже силою витягли молодого військового і два конвоїри, підштовхуючи його цівками рушниць, подались з ним до комісарської групи.

— А жиди є? — ляснуло з мегафону. — Всім жидам піднести руку й не опускати, поки не буде сказано.

Мною струснуло. Та й голови інших вояків помітно сіпнулися від несподіванки. Слово "жид" ми вживали й раніше, але в досить вузькому колі, в родині, в розмові з надійними товаришами. І вживали його однаково як в негативному, так і позитивному сенсі. В ті часи серед молоді був дуже популярний артист-комедіант Хайкін, який блискуче читав гуморески Зошенка по радіо й на платівках, а також співав ходові пародії. І коли ми казали між собою "оце жид, так жид", то висловлювали цим своє захоплення, мітили цю репліку як комплімент. Але, щоб висловити "жид" публічно, офіційно, ось як зараз, такого нам ніколи не траплялося, і тому цей запит шмагонував нас зненацька, неначе із засідки.

Я повів очима в обидві сторони. То тут, то там стреміла піднесена рука. І цих відділили окремо, з яких дві сотні. І знову німецькі офіцери ходили лінивою ходою повз колони, свердлячи нас своїми холодними очима. Часом зупинялися.

— Юден?

Боць виступав з лінії, подавав військову книжку. Більшість з таких "висмикнутих" верталися назад в стрій, а декого скеровували до пригніченої єврейської групи.

— Ось тут ще один жид! — викрикнув хтось злорадним голосом.

Туди настигли офіцери і перекладач — і зрадженого єврея виволокли. Грудько виматюкався пошепки. Що то людська ненависть! Зраджувати, видавати в отаких чорних, непроглядних обставинах, коли для німців всі ми "жиди" — яку ж маленьку й безжалісну душу треба мати! Кільком запідозреним в єврействі, якщо вони не мали при собі військових книжечок, наказували опускати штани... Хоч ми, радянські громадяни, ще змалку були вихолошені від таких високих понять, як гідність і самопошана, але таке зганьблення, така відкрита наруга осідала в наших душах болем.

Оглумлених, принижених, виснажених, без командирів, нас погнали далі на захід, до "зимового табору", як пояснювала кимось кинута чутка чи здогад. Йшли ми з похиленими головами, вже не реагували на стусани й нагаї охоронників. Навіть говорити було тяжко, пересохлий язик і сухе піднебіння дуже боліли. Деколи тяжко було вичути, чи ми живі, чи мертві. Лише ненависть до німців, що пекла в грудях, підтверджувала, що ми ще живі.

Грудько, витискуючи крізь біль в роті окремі слова, пояснював:

— Про сортування я знав, для того й ножиці беріг. Ми хоч голодні й холодні, але вигляди на втечу є. А всіх командирів, політруків і євреїв — всіх їх під особливу охорону, і не вийдуть вони, брате, з-за колючої огорожі до кінця війни, якщо виживуть. Навіть якщо й виживуть, то й тоді над їхньою долею великий знак питання, бо еліти німцям не потрібно. Що ж до нас, то ще не все втрачено...

Не ївши і не пивши, ми пленталися на захід три дні підряд. Кілька полонених померли на нічних стоянках від холоду, а кількох виснажених до краю бійців, що падали на пилюку під час маршу, пристрілила охорона.

В грудях пекла ненависть.

ВТЕЧА

І знову ніч у полі. На цій місцині ночувала, мабуть, не одна товпа бранців, бо все було витолочене як на току, ні травини ніде, ні стеблини. Німці розпалили ватри довкола, а ми попадали на холодну землю від втоми й виснаження. Немилосердно хотілося їсти, а пити ще більше. Лігши черевом долу, лейтенант Грудько ледь чутно говорив в землю, осилюючи біль, спричинюваний пересохлим язиком і піднебінням:

— Ну, Мартюк, або сьогодні вночі, або ніколи. Уклінно запрошуюю до компанії. Якщо боїшся ризикувати, то я спробую сам. Вже й зброя є, дивись...

В його руці білів огрядний камінь, не знати де підібраний.

— Все дуже просто, — провадив він з інтервалами поміж словами. — Десь за північ, коли ватри дещо пригасатимуть і німаків осилюватиме дрімота, виберемо місце між двома ватрами і повзком... Звичайно, спочатку роззуємося, щоб обійтися без тупоту, коли будемо бігти. Якщо доведеться боронитися, то оцей камінь в чоботі стане довбнею. Як огрію фріца, то й не писне...

Втечі відбувалися щоночі, а пару разів і серед білого дня. Не всім вдавалося, кількох одчайдушних застрілили вартові і їхні трупи показували нам вранці на пострах. Але з пару десятків таки вислизнули з цього пекла. Як там їм повелося на волі, і що собою являла воля під німецькою окупацією, ми не мали найменшого поняття.

— Ну, то як? — наполягав лейтенант. — Дивись, ми опинилися в стані, коли на правду байдуже, чи цієї ночі впасти від кулі, чи завтра на дорозі від знемоги. Різниця лише в формі смерті...

Я дуже хвилювався, ляк холодним клубком озвався в грудях, але згідливо кивнув головою. Роззувшись, я зв'язав свої черевики шнурок до шнурка і повісив на шию. Лейтенант всунув камінь в один з чобіт, спробував його рукою на вагу.

— Зараз спочивай, набирайся сил, — шепотів він і мені вчувався гіркий усміх в його голосі. — До речі, невелика умова. Якщо одного з нас наздожене куля й поранить, другий не звертає уваги й тікає сам. Ні в якому разі не здумай допомагати мені, якщо нещасливий жеребок облюбує мене. Бо тоді спіймають і тебе, і всерівно розстріляють. А якщо лихо спіткає тебе, на мене не надійся. Ясно?

І знову я згодився кивком голови.

Людська маса дрижала від холоду, стогнала й плакала уві сні. Хтось когось кликав, шось благав, хтось гаряче у чомусь каювся. Хтось у сні, чи в повній свідомості роздільно й з чуттям рецитував "Отче наш". А ми, намагаючися не зачепити нікого із знемоглих нещасливців, повзли до ватр. Деколи з полум'я виривалися довгасті язики, освічуючи на кілька секунд ширший терен. Затамувавши дихання, ми повзли й повзли. Я весь дрижав, зуб на зуб не попадав. Уявну оточувальну лінію, на якій палахкотіли ватри, ми мусили перебігти в повний ріст і з "метеорною швидкістю", як образно висловився був Грудько. Переповзти крізь неї було неможливо, нас би обов'язково завважили вартові, що походжали від ватри до ватри.

Раптом в іншому кінці площі почулося голосне "гальт!", потім злісні німецькі вигуки. А далі — густа стрілянина і душу роздираючий лемент. Хтось уже нажився.

— Ось тепер, ну! — штовхнув мене в бік лейтенант і зірвався як кіт, трішки пригинаючись, а я вслід за ним.

Ми бігли безшумно, не дихаючи, націлюючись проскочити між двома ватрами, відстань між якими рівнялась не більше тридцяти метрам. Чи кричали німці "гальт!", я не чув, але грімкі постріли й свистіння куль повз нас немов би додали нам крил і ми відчайдушно бігли в смоляну ніч, окрім суцільної чорноти нічого не бачучи.

Вогні залишилися позаду, постріли ще гриміли, але рідше, долітали уривки німецької лайки. Чіпляючись за куші, провалюючись в сухих колючих бур'янах, падаючи, здираючи на руках, ногах і обличчі шкіру, ми бігли, як навіжені.

Нарешті Грудько зупинився, а я став поруч нього. Затуливши мені рота долонею, він наставив вухо до вогнів, які тепер блимали далеченько від нас. Потім він присів навпочіпки, намагаючись установити на тлі вогнів, чи не було за нами погоні. Стрілянина втихла. Було схоже, що ніхто не гнався. Довкола висіла тиша, яку хіба порушувало наше тяжке відсапування.

— Давай присядемо та об'ємось, — порадив Грудько.

Він витрусив з чобота камінь, дістав з кишень онучі і без особливого поспіху почав обуватися, а я пробував зробити те саме, тільки ніяк не міг розв'язати шнурки, мої руки й досі тремтіли. Тут

я завважив, що на одній нозі не було обмотки, десь розв'язалася й злетіла з ноги при втечі. Нічого, втрата не велика, обійдемося.

— Нам би оце напитися, щоб хоч говорити могли по людському, — сказав Грудько. — Але нічого, не пропали до цих пір, то вже якось витерпимо.

Обулися, віддихалися, трішки спочили.

Грудько виставився на зорі, довше затримав зір на скибці місяця, що непорушно висіла збоку від нас.

— У військовій школі нас вчили, як визначати напрям по зорях, — знову озвався він. — Але це мені чомусь давалося тугувато. А от визначати по зорях час багато легше. Зараз десь між другою й третьою годинами ранку, що означає, що перед нами ще з добрих чотири години теміні. Тепер так. Вчора на марші сонце сідало спереду нас, тож, принаймні, знаємо, де є захід. За мою орієнтацією, ми втекли в північному напрямі. Для цілковитої безпеки нам краще зробити невелике коло і вийти на вчорашню дорогу, але прямувати по ній на схід, а потім, за якийсь час, знову звернемо на північ, може натрапимо на село чи хутір...

— Чому на північ? — здивувався я.

— Чому? Пам'ятаєш, німці заатакували нас з півдня, із смуги, яка ніби була в наших руках. Отже, туди вони шойно ступили. А з півночі — ніякого руху, значить, на тих теренах вони утвердилися давніше, з чого виходить, що там їх тепер не так густо, що для нас краще.

З міркуваннями лейтенанта я охоче погодився і ми рушили обходом до вчорашньої дороги. Ступивши на неї за яку годину, ми помандрували на схід, жвавими кроками ступаючи по м'якому настилу пилюки та віддаляючись від місця, де, оточені ватрами, в голодних муках роздумували про порятунок наші товариші.

По знайомій дорозі пройшли ми кілометрів чотири. Двічі ми сходили з дороги і занурювалися в бур'янах, пропускаючи вантажні машини, що, світлячи фарами на повну потужність, поспішали зі сходу на захід. Згодом ми зійшли з дороги і попрямували на північ. Наш зір, вже добре звикнувшись з темінню, безпомилково вирізьблював принагідні дерева, телеграфні стовпи, скирти соломи і схоплював поближчий ландшафт. За спрагу й голод були забули, а тепер, відчувши відносну безпеку, шлунок і уста нетерпеливо домагалися хоч краплини води.

Ставали ми часто, прислухалися. Вчулося, ніби загавкав пес. Ступаючи обережніше й повільніше, ми й далі трималися курсу на північ. Раптом чи то причудилося, чи насправду вчулося щось ніби схоже на музику не то з патефону, не то з радіоприймача. Музика під ранок — комусь справді добре живеться. Аж тут спереду вирисувалися перші хати якогось села. Самозбереження владно

диктувало нам оминати цей населений пункт, а спрага, як цівка рушниці над карком, підганяла до хат. Низько зігнувшись, ми наблизилися до перших хат, але заходити у вулицю не відважились. Натомість перелізли через тин і шугнули в огород. Під ногами зашаруділа якась огудина і, не змовляючись, ми впали на коліна і миттю нашарили кілька перестарілих, загрубілих огірків, які ми хижо відкушували й поквапно жували. Вони були гіркуваті, але наявність в них вологи обертала їх в наших очах в райські плоди. Лежучи в огудині й жуючи огірки, ми тепер прислухалися уважніше до патефону, з якого линув милозвучний мотив. Разом з мелодією долітав сміх і уривки чужої мови. Було схоже, що десь на всю пару клекотіла вояцька вечірка. Також доносилося відлуння ходи по твердій землі на вулиці, злітали німецькі оклики — мабуть, перегукувалися вартові. Було ясно, що в селі стояла якась німецька частина, може транзитом на фронт.

Згодом ми перелізли в наступний огород, а потім в третій. З огородів ми могли вирізнити, що майже у всіх дворах стояли авта, мотоцикли і якісь вози на гумових колесах. Ось так по огородах ми перейшли все село. Передостання хата виглядала, як в казці — "на курячих ніжках". Від неї й невеликого перекошеного хліва віяло давністю й страдницькою бідністю. Подвір'я було голе — ні авта, ні воза. Сумнівно, щоб німці погодилися розквартируватися в такій мізерії.

Після огірків наші язики почали відтухати, ворочати ними стало легше. Нашвидку порадившись, ми вирішили спробувати щастя в цій бідній хатині.

Далі буде

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЛЬВІВ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (II)

Остап Тарназський

Мене цікавили письменники, й я старався знайти з ними якийсь контакт. Корнійчук, який був дуже активний, виступав радше як представник уряду. Пам'ятаю, як одного дня він виголосив аж п'ять промов, і всі з пам'яті, користуючися тільки якимись записками на малих клаптиках паперу, головню для статистичних даних, в різних місцях: на могилі Івана Франка на Личаківському цвинтарі, під пам'ятником Адамові Міцкевічеві, що до сьогодні прикрашує площу, що перед війною звалася Марійською (там стояла статуя Матері Божої, що її більшовики відразу закрили, підготувавши тимчасовий пам'ятник революції з сотні червоних прапорів, які коливалися під вітром і заслоняли статую; далі статую знищили), на великому мітингу в залі театру і до робітництва на площі під Ремісничою палатою. В кожному місці Корнійчук не тільки говорив інакше, але й інакше був убраний, раз у старшинській уніформі, в чорному костюмі на могилі Франка, в яському під пам'ятником Міцкевіча. Кажуть, що вже в перші дні побуту у Львові Корнійчук зумів запитися кільканадцятьма дорогими костюмами, що їх мусів купувати на чорному ринку, бо це був єдиний спосіб купівлі. За польських часів польські літератори мали своє власне казино, в чудовому будинку на Академічній вулиці, що звалася "корсом". Я був певний, що тут і знайшли свій закуток письменники. Та ні! В цьому розкішному домі вже розтаборилися військові старшини, і тут створили казино для них. Під будинком зустрів я знайомого польського поета Леона Пастернака, який проходжувався по "корсі" із своїм великим собакою-бульдогом (ніколи не можна було вирішити, чи низенький Пастернак, який похитувався, ідучи, вів бульдога, чи це той великий бульдог тягнув за собою низького ростом поета з задертою вгору головою), і він повідомив мене, що письменники мають свій клуб і він приміщується в домі, чи радше палаці графів Бельських на вулиці Коперника 42. Вулиця Коперника мені найрідніша. Це на тій вулиці трохи нижче в сусідстві з палацом, чи радше з замком іншого й заможнішого та й славнішого графа Потоцького, я прожив кільканадцять років. Кожного дня я маршував широким хідником цієї вулиці до гімназії, що приміщувалася таки за закрутом вулиці Коперника на вулиці Сап'іги (теж графа, палац якого стояв на тій таки вулиці Коперника, між палацом Бельських і будинком Богословської Академії, за

церквою Св. Духа, чи радше (як її популярно звали) Семінарицькою, що її вже в перші ж дні війни рознесла німецька бомба. Палац Бельських запам'ятався мені ще й тому, що недовго перед війною відбувалося у ньому традиційне панське весілля, за старим шляхетським церемоніялом, де гості заїжджали на подвір'я в давніх старосвітських каретах, що їх напевно витягнули десь з музеїв, та з візниками, прибраними в такі ж музейні зеленого кольору уніформи з широкими кашкетами.

Коли я зайшов до колишнього палацу Бельських, там було людно від письменників. В будинку, на останньому поверсі, ще жила тоді графиня, але її невдовзі видворили й перевели до маленького будинку, що стояв коло в'їзної брами, де раніше жив сторож. Та й там вона не зіграла довго місця разом із сім'єю сторожа, бо цей будинок видався чудовим приміщенням для їдальні і це був добрий претекст, щоб для графині підшукати приміщення десь у соняшному Казахстані, ще й з безплатним переїздом відомими радянськими засобами переселення, які вже з перших днів стояли готові на всіх вантажних станціях, заповнюючися пляново за виготовленими за усталеною в самій столиці Москві програмою зі списками курортників. Як це правильно подав історик Норман Дейвіс у своїй книзі про найновіший (історично четвертий) розподіл Польщі між Німеччиною та Росією, праця радянських органів безпеки була просто прецизійна та й більш деструктивна для поляків (а також і для українців, які мали шастя бути громадянами Польської Речі посполитої, а українське населення творило в цій так званій республіці майже третину населення), ніж праця прославленого в політичній літературі Гестапо на окупованих Німеччиною теренах. Радянські органи мали великий досвід у політичному терорі, та вони, власне, не потребували експериментувати, а просто поліпшили випробувані методи, маючи добре вишколений персонал та засоби, включно з спеціально підготованими тюремними вагонами для висилки неблагонадійного елемента. Разом з армією, коли вона окупувала Західню Україну, прибули й представники радянських органів держбезпеки, і вже в перших днях заарештували тих, хто попав у перші списки. За містом стояли підготовані тюремні вагони й уся обслуга. Той таки Дейвіс подає, та й у нас це було відомо, бо писав про це ще в 1946 р. Степан Баран (колишній посол УНДО і публіцист із *Діла*) у тижневику *Християнський шлях* у Мюнхені, що існувала таємна інструкція Лаврентія Берії, тодішнього шефа НКВД, яка подавала 19 типів "ворогів народу", яких треба негайно позбутися арештами, вивозами та ліквідацією.

В палаці графів Бельських, що став літературним клубом, а офіційно був осередком Оргкомітету Львівської організації Спілки

радянських письменників України, було найбільше поляків і жидів. Українці не відразу примирилися із думкою, що це вже остаточне рішення, і все ще вірили, що може прийти якась зміна. Німецька армія була вже на передмістях Львова, відомо було, що радянська армія далі Сяну не посунулася, та й у Львові перебувала німецька військова комісія, завданням якої було допомогти переселитися на захід усім тим, які могли довести бодай частинно своє німецьке походження. Багато з наших діячів, які розуміли повагу ситуації, зуміли знайти шлях на Захід. Кордон на Сяні ще не був дуже міцний, німецькі військовики прихильно ставилися до українців, спеціально до галичан, які загалом знали німецьку мову, — то й була змога вирватися на Захід, тим більше, що приходили вісті з Кракова про поважну українську еміграцію в цьому місті. Правда, для деяких свідомість небезпеки й змога втечі прийшла запізно. Наш найстарший політичний діяч, сеньйор української політики Кость Левицький плекав думку про Український Допомоговий Комітет, ба навіть очолював делегацію в цій справі до тимчасового управління, хоч уже третього дня від опанування міста він сидів у в'язниці на вулиці Лонцького, разом з Володимиром Старосольським, Іваном Німчуком та іншими. Арештували навіть посла Дмитра Великановича, старший син якого Богдан був членом КПЗУ та й навіть воював у комуністичній бригаді в Іспанії. Та не зважаючи на те, що українці були в меншості, у клубі відчувався український дух. Перш за все, мова була українська. В більшості всі перші висланці партії, що їм доручено організувати адміністрацію в новій Західній Україні, були як не українського роду, то бодай українськомовні люди, і виглядало, що об'єднується частина української землі з материком, а в письменників це виявилось ще яскравіше. Тут діяла Спілка письменників України, а про письменників ми знали більше й докладніше, знали їхні твори, та й ще живою була у нас велика дискусія, що, хоч і була знищена режимом, не могла залишитися без сліду. Першим організатором Львівської організації письменників був Петро Панч, людина, про яку говорили, що колись він був старшиною у Петлюрівській армії та заслужував на довір'я. Ми знали його *Голубі ешелони*, і ця книжка виробила у нас позитивне ставлення до особи Панча. Сприятливий був і його зовнішній вигляд і дуже пристойна поведінка. Сива кучугура волосся, хоч тоді йому йшло шойно під п'ятдесятку, ясні відкриті очі, легка хода, опанована стриманість та навіть увага й розуміння для наших проблем, що їх приносила нова дійсність, здобули йому прихильність у місцевих письменників. Він ходив по панських коридорах, покритих килимами палацу Бельських, в якому примістився, як справжній власник, який тут жив віддавна і почувався у себе вдома. Навіть його одяг надавав йому панського

вигляду: гарний сірий костюм, ясна блакитна краватка та й білі півчеревики, що їх напевно вже купив у Львові, сприяли його зовнішній презентації. Недаром один із наших польських колег сатирик Юзьо Нахт постійно говорив "Панч — це пан", та, порівнюючи з його наступником Олексою Десняком, який замінив Панча на пості голови, додавав "а Десняк (з наголосом на першому складі) — то "весняк", що означало "селянин". Панч очолював Організаційний комітет письменників, що його завданням було створити Львівську організацію Спілки Письменників України. Для цього усталили спеціальну процедуру. Кожний кандидат мусів внести заяву до профспілки письменників та перейти цілий допит під час засідання. Це звичайно була публічна сповідь, бо кандидат мусів розповісти свою біографію з точними даними про свою діяльність не тільки письменницьку, але й політичну, виявити свої політичні переконання, що мусіли збігатися з лінією партії. Цей допит слухали уважно представники профспілки, які сиділи у президії, та присутні в залі письменники. Президія та присутні в залі учасники цієї показухи мали право ставити найрізноманітніші питання, в'яснювати, спростовувати, якщо їм були відомі факти, що їх кандидат не виявив, чи не точно пояснив. Пригадую, як приймали до спілки мене. Мій життєпис не міг бути великий а тим менше цікавий, бо проживши лише двадцять два роки, я не мав що розказувати. Та й питань не могло бути багато, бо й про що питатися: книжки в мене не було, а віршів напевно ніхто не читав, прозові нариси, що їх містило *Діло* у фейлетонах, я підписував не своїм прізвищем, то й не всі знали про них. Але був один помітний виступ, який відразу в'яснив справу та вирішив про моє членство в Спілці. В залі сидів один із наших членів Андрій Васильович Волошак. Це була вже літня п'ятдесятирічна людина. Ще до Першої світової він почав студії у Львівському університеті, а закінчував їх вже в Празі. Та в нього скоїлося нещастя. У Першій світовій війні він був поранений і втратив зір. Проте, він не переставав писати, диктуючи свої вірші сестрі чи дружині, і таким чином продовжував свою письменницьку діяльність. У тридцятих роках був членом об'єднання "Горно". Він користувався повним довір'ям своїх колег і з *Вікон* і з *Нових шляхів* Крушельницького та й тепер здобув собі довір'я у нових господарів. Ось цей Волошак, почувши, що хтось із президії почав розпитувати мене, що я робив під час польської окупації та й до яких організацій належав, піднявся і без заїкування з властивим йому спокоєм і переконливістю заявив, що "ось наш кандидат, себто я, — часто заходив на наші інтимні збори (тут безперечно була мова про якісь зібрання радянофілів), читав там свої поступові вірші й дуже близько стояв до нас ідейно". Така заява старого партійця мене просто здивувала. Не знаю, чи був

хтось у залі з тих, хто мене знав, що міг повірити словам Волощака. В тридцятих роках, коли існувало "Горно", мені було лише кільканадцять років, тож куди мені було бувати на їхніх зборах! Напевно знали, що це просто видумка, такі партійці, як Галан чи Степан Тудор, які були присутні в залі. Та це була заява сліпої людини, яка втішалася загальним довір'ям і ніхто не пробував ставити її під сумнів. А втім, він мав завжди пояснення: сліпий, не бачив, то може й помилився. Після засідання спілки я підступив до Андрія Васильовича, щоб подякувати йому за таку прихильну презентацію та й довідатися, чому він це зробив. А він тільки похитав головою, звернувши в мій бік чорні окуляри, за якими не було очей, і стиха пояснив: "так треба, так треба" і потиснув мені руку.

Не всі так легко змогли дістатися до цієї вимірної спілки. Членство в спілці означало, що письменник може жити з літератури. Журнали й газети друкували тільки членів спілки, а видати книжку без апробати спілки було неможливо. Друкуватися — означало отримувати гонорари, здобувати гроші на прожиток. Інакше без членства в спілці письменник був поза письменницькою професією й мусів шукати собі інших можливостей заробітку.

Надзвичайною була подія, коли приймали у члени спілки Михайла Рудницького. Рудницького не могли не знати; це була загальновідома літературна особистість, з думкою якої рахувалися й приятелі, яких в нього було не надто багато, й вороги, що їх він мав і направо й наліво. Це була багатолюдна імпреза, хоч відбувалася не у викладовій залі, а у простірному кабінеті секретаря Львівського оргкомітету письменників Ярослава Цурковського. Ярослав Цурковський — спеціально цікава постать. Перед війною він вправлявся у модерному віршуванні, наслідуючи зразки футуризму. Він не належав до ніякого літературного угруповання, радше пробивався сам, не без хитрування. Навіть спромігся влаштувати свій авторський вечір у великій залі Музичного інституту імени М. Лисенка. Вечір був розрахований на сенсацію, і після читання своїх хаотичних творів автор дозволив запити. Один із учасників кинув таку репліку: "Ви виглядаєте, якби щойно вийшли з Кульпаркова" (в Кульпаркові, під Львовом, була лікарня для психічно хворих). Цурковський зовсім не збився й відразу відповів: "Це правда, я вийшов, щоб зробити там місце для вас". Цурковський нагадує ще одного такого польського зарозумільця, який у передвоєнний час реклямував себе як поета. Він друкував великі розміром афіші, на яких товстими літерами було виписане його прізвище: Антоні Гроновіч і дата його виступу, звичайно в найпрезентативнішій залі "Клубу літерацького". А довелося читати й не було що. Та Гроновіч змужнів, прибув згодом до Амерки, тут ще пробував писати англійською мовою і закінчив

викладачем у якомусь коледжі. Цурковський умів пробиватися в житті. За німецької окупації він ухитрився переконати владу, що у Львові потрібний психоаналітичний осередок. І це йому вдалося. Він створив такий осередок, в якому zatrudнював чи не сотню різних осіб, які вешталися по цьому інституті в білих халатах, немовби справді лікарі, а що вони там робили — не знала й влада, яка на це асигнувала гроші. Цурковський ще й надумав, що йому, як керівникові такої інституції, потрібно докторат. Тож і поїхав у Прагу і за кільканадцять днів прибув звідтам із титулом доктора, чи не прав. Але тепер на офіційній вивісці інституту перед прізвищем його керівника стояв титул доктора. Про Цурковського загалом говорили, що він кожного вважав божевільним, а кожний, хто колисьбудь мав з ним якусь діло, теж швидко переконався, що в ньому в голові не все в порядку. Та якось знаходили порозуміння Цурковський пашів ненавистю до Михайла Рудницького за якусь рецензію, чи радше, за брак рецензії на його вірші. Тож і вибрав нагоду приймання Рудницького до спілки, щоб на ньому помститися. Цурковський мав сильного протектора в особі голови Літературного клубу академіка Кирила Йосиповича Студинського, в той час найвпливовішої особи з місцевих громадян у всій Галичині. Студинський був головою Народних Зборів, які постановили прилучити Західну Україну до УРСР, а коли делегація шасливих шойно возз'єднаних західняків прибула з поклоню до Москви, сидів тут таки побіч самого "батька народів", і кажуть, що Сталін особисто запросив сивоголового академіка сісти біля себе. Цурковський знав, кого вибрати своїм протектором, і не без протекції Кирила Йосиповича став секретарем Львівської організації письменників. У Львові Студинський був "персона грата", в нього не тільки не відібрали під час кампанії загальної націоналізації його гарної вілли у Львові, але ще виділили охорону й на воротах цієї вілли день і ніч стояв міліціонер. З таким запліччям Цурковський висунув різні закиди проти Рудницького, мовляв, він не гідний бути членом пролетарської спілки письменників. Головував на цьому засіданні сам Корнійчук, який спеціально приїхав для цього з Києва. Ще один цікавий і важливий момент: були на цьому засіданні "ін гро" усі колишні радянофільські письменники, які колись співпрацювали з *Вікнами* чи *Новими шляхами*, Галан, Тудор, Гаврилюк, Кондра і Козланюк. Правда, ці давні партійці поводитися звичайно дуже стримано. Нова влада і їх мала під пильним доглядом, бо ще не впевнилася у їхній лояльності до політичного курсу. Правдою було, що нова влада воліла людей політично незв'язаних, які могли б без застережень для неї працювати. Тоді ми вже знали, що перед війною були розходження в самій верхівці КПЗУ, та знали, що всіх тих, які поїхали в Україну у

1930-их рр., разом з усією сім'єю Крушельницьких, знищили під закидом шумскізму чи скрипниківства. В той передвоєнний час, так, як і Крушельницькі, поїхала в Україну й дружина Галана, як говорилося, продовжувати студії, й вона не оминула переслідування й була зліквідована. Тож стримана поведінка старих галицьких партійців зовсім виправдана; вони краще розбиралися в усіх ходах режимної політики, ніж ми — жовтодзюби. Та на цьому засіданні увірвався терпець і їм. Вони вже мали досить Цурковського, бо — Богом і правдою — пост секретаря належав комусь із них. То ж встав найвідважніший з них, Галан, й обережно сказав кілька слів в оборону Рудницького. Він підкреслив, що, хоч Рудницький був офіційним критиком буржуазного щоденника *Діло*, все ж він був завжди ліберальний, мав зв'язки з поступовими колами й ніколи не підтримував націоналістичної групи літераторів, яка була найсильніша, ба навіть з зрозумінням ставився до письменників, які гуртувалися коло *Вікон* чи *Нових шляхів*, хоч і для них не жалів своїх критичних завважень. Та долю Рудницького вирішив сам Корнійчук. Він встав, витягнув із кишені якусь маленьку книжечку у формі брошури, що, як вияснилося, була збіркою віршів Цурковського, прочитав уголос один із віршів із цієї книжки з наголосом на рядках "Україна понад все", а тоді пояснив, що це йому дуже нагадує відомі гасла "Deutschland über alles". Розправившись так зручно з головним опонентом, Корнійчук звернувся до Рудницького, який весь час цієї розправи, то блід, то червонів, то синів і нервово хвилювався, та могутнім голосом заявив: "Ми знаємо вас, Михайле Івановичу, і ми вас до Спілки приймаємо, але радянська влада вашої книжки *Від Мирного до Хвильового* ніколи вам не забуде". На ділі сталося інакше: радянська влада не так забула, як зовсім викреслила цю книжку з бібліографії Рудницького і про неї ніколи й не згадує.

Далі буде

ОЛЕКСАНДЕР АРХИПЕНКО ТА ЙОГО МІСЦЕ В УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ

Святослав Гординський

Сторіччя від дня народження Олександра Архипенка дає добру нагоду переглянути ввесь його творчий шлях і все те, що він дав мистецтву світовому й, зокрема, українському. В колах української суспільності він був загальношанований, але переважно шаную, якою обдаровували його чужинці. В українському культурному середовищі він був ще малозрозумілий — це можна виправдати своєрідними й часом дуже потрібними регіональними рисами української культури, яка інстинктивно оборонялася проти всяких новаторських впливів, що могли б змінити освячені традицією форми. Крім того, раніше в своїй масі переважно селянська культура народу не легко переставлялася на індустріальні міські впливи, з іншими, модерними концепціями мистецтва. А втім, те нерозуміння нового мистецтва не було якоюсь особливою прикметою тільки українського суспільства. Ранні, ще до Першої світової війни виступи Архипенка в Західній Європі постійно викликали маси карикатур і сварок між критиками. Згадати б виступ Г'юма Аполлінера з редакції газети *Ет-рансіжан* після того, як інший його редакційний колега піддав сумніву мистецтво похваленої Аполлінером скульптури Архипенка *Карусель П'єро* (1914). Або ще Архипенкову пригоду на його ретроспективній виставці на венеційській Б'єналле 1920 р., коли кардинал і патріарх Венеції Ля Фонтана закликав вірних бойкотувати виставку, мовляв, мистець там спотворює створену Богом подобу людини... Від того часу багато змінилося, хоч реалізм і його вершкове досягнення — академізм — далі залишилися на своїх позиціях. Перед тим як перейти до з'ясування основних рис Архипенкового мистецтва, треба обов'язково показати тло, на якому те мистецтво розвивалося. Тим основним тлом є біографія мистця, яка показує його час, місце й ідеї у своїй добі. Тому я й почну від такої біографії, підкреслюючи в ній особливо її українські моменти, тим більше, що в численних уже монографіях і інших виданнях про Архипенка ті моменти рідко згадуються.

1887 р. — Олександр Архипенко народився в Києві 30 травня. Його батько був професором механіки Київського університету, критика приписує йому чималий вплив на сина в напрямі розбудження в ньому дослідницького замилювання в оперуванні механічними формами.

1902-1905 рр. — молодий Архипенко студіює малярство та

скульптуру в Київській мистецькій школі. Та школа була продовженням Київської рисувальної школи, яку раніше заснував і вів Микола Мурашко, тільки що контролю над нею від 1902 р. перебрала петербурзька Академія мистецтв.

1906 р. — Архипенко влаштовує першу свою власну виставку і виїздить продовжувати студії до Москви, де були живіші струми нового мистецтва, ніж у клясицистичному Петербурзі. Особливо притягальною силою було нове французьке малярство (Сезанн, Гоген, Ван Гог) у збірках Щукіна та Морозова.

1908 р. — мистець переїздить до Парижу. Два тижні студіює в Академії мистецтв, але, незадоволений її сухим академізмом, кидає її й студіює сам по музеях. Стає членом Української студентської громади.

1910 р. — Архипенко виставляє шість своїх творів у Сальоні незалежних. Виставка характеристична тим, що в ній беруть участь теж інші українські мистці — М. Бойчук, М. Касперович, Софія Налепинська, Софія Сегно, Софія Левицька — разом 33 твори. Твори Архипенка та Бойчука позитивно відмітив ідеолог модернізму Аполлінер. Українська преса мала звіт з цієї виставки пера Е. Дуклянського

Олександр Архипенко,
Жінка, що йде (бронза, 24 ін., 1912)
Зі збірки М. та А. Сумиків, Нью-Йорк

(Є.Бачинського) в липневих числах львівського *Діла*, (чч. 151-153), звідки передрукувала його й преса київська.

1912 р. — Архипенко виставляється в групі модерністів *La Section d'Or*, де були П. Пікассо, Ж. Брак, Ф. Леже, Р. Делоне, Ф. Пікабія, Ж. Війон і інші. Того ж року його власну виставку влаштовує Фолькванг музей у Гагені, Німеччина. Скульптуру *Медрано I*, що дала початок скульпто-малярству, відкидає журі "Осіннього сальону". У скульптурі *Жінка, що йде* він уперше застосовує порожняву та вглиблення як композиційні елементи.

1913 р. — мистець представлений 4 скульптурами і 5 рисунками в Нью-Йоркській *Арморі шов*, першій великій виставці світового модернізму в Америці.

1914-1918 рр. — Архипенко влаштовує виставки в Берліні та Празі. З вибухом війни переїжджає до Ніцци, де творчо працює аж до повернення до Парижу 1918 р. Свої праці того періоду він залишає для переховування в приятелів, які зберегли їх до 1960 р.

1920 р. — велика виставка на Б'єннале у Венеції, в колишньому російському павільйоні, тоді під італійським управлінням.

1921 р. — мистець одружується в Берліні з Ангелікою Шміц, правнучкою мистця Бонавентури Дженеллі. Він відкриває в Берліні свою школу, одночасно першу власну його виставку влаштовує Музей модерного мистецтва в Нью-Йорку.

1922 р. — у Львові з'явилася перша монографія Архипенка українською мовою пера Миколи Голубця. Е. Візе видає монографію Архипенка у видавництві "Юнге Кунст".

1923 р. — у видавництві "Українське слово" виходить монографія *Архипенко* Г. Гільдебрандта зі Штутгарту українською, німецькою, англійською, французькою (згодом теж еспанською) мовами, з 66 репродукціями. Того ж року мистець приїжджає з дружиною до Америки на паспорт Української місії в Швейцарії та декларацію Американського консульства в Берліні, що Архипенко є громадянином України.

1924 р. — мистець закладає свою школу в Нью-Йорку й окремо літню у Вудстоці, шт. Нью-Йорк. Він конструює оригінальну машину для рухомих образів, яку називає "Архипентура". В Римі італійською мовою з'являється монографія М. Райналя, а в Штутгарті — Р. Шляхта.

1927 р. — власна виставка в Токіо.

1928 р. — Архипенко отримує американське громадянство. Він викладає в різних університетах — Лос-Анджелес, Сіетл, Чикаго (в новій школі Бавгавзу).

1929 р. — мистець купує у Вудстоці 30 акрів покинутої каменоломні і розбудовує приміщення для мистецької групи.

1933 р. — Архипенко виставляє в павільйоні *Україна* на виставці *Сторіччя прогресу* в Чікаго 44 твори, в тому числі 23 скульптури, 11 картин, решта — рисунки і літографії. Американська преса відзначає, що український павільйон дав найкращий на всій виставці показ модерного мистецтва. Того року постає перше погруддя Шевченка.

1934 р. — НТШ видає книжку Дарії Віконської про Джеймза Джойса та Архипенка, як представників філософії нової доби. Архипенко пише листа до Національного музею у Львові з поглядами на проблеми національного мистецтва. Музей отримує його скульптуру *Ма*.

1935 р. — мистець переїжджає до Лос-Анджелесу в Каліфорнії. Він навідує контакт з товариством АНУМ у Львові. В журналі *Мистецтво* з'являється стаття П. Ковжуна про нього.

1936 р. — заходами Луки Мишуги Національний музей отримує низку інших творів мистця. На Восьму виставку АНУМ у Музеї НТШ присилає свою скульптуру *Шевченко на засланні*.

1939 р. — повернення до Нью-Йорку та відновлення школи.

1940 р. — заходами окремого комітету Архипенко виготовляє три бронзові скульптури: бюсти Т. Шевченка й І. Франка та статую Св. Володимира, для міжнародного парку в Клівленді. До 1948 р. він виконує численні проєкти для оздобу вітрин великих магазинів у Нью-Йорку.

1948 р. — відбувається власна виставка в галерії Асоціації американських мистців у Нью-Йорку. Мистець викладає в університетах Орегону та Делаверу.

1952 р. - 100 виставка Архипенка в Далласі, у Тексаському музеї. Виставки в Південній Америці. Мистець починає брати участь у виставках ОМУА — Об'єднанні мистців-українців в Америці.

1954 р. — відбувається 110 виставка в Нью-Йорку. Низка виставок об'їздить мистецькі центри Німеччини. Архипенко дає доповіді про мистецтво в Українському літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку. Виставляє три твори на виставці модерного українського мистецтва в музеї в Монреалі в Канаді.

1955 р. — показано 11 творів мистця на виставці ОМУА в Українському інституті Америки в Нью-Йорку. Архипенко починає працю над своєю автобіографічною монографією *50 творчих років*. З матеріалів тієї монографії Архипенко помістив у мюнхенській *Українській Літературній газеті*, 1955, чч. 4 і 5, дві статті п. н. "Філософія мистецтва".

1957 р. — мистець творить *Клеопатру* -- поліхромовану скульпто-малярську композицію. Ангеліка помирає у віці 65 років.

1960 р. — на виставці в музеї Детройтського університету, з

участю 79 українських мистців, показує 12 своїх творів. З'являється монографія *50 творчих років (1909-1959)* англійською мовою з 311 ілюстраціями (30 кольоровими) у в-ві "Техне" заходами д-ра В. Возняка, зі вступними статтями С. Гординського і Е. Візе, директора штутгартського музею. Одружується з Френсіс Грей, скульптором, своєю колишньою ученицею. Перебирає залишені 1918 р. в Ніцці свої ранні твори.

1962 р. — О. Архипенка вибрано членом американського Державного інституту мистецтва та літератури. До того часу він був уже членом ОМУА, УВАН і Українського інституту Америки. Архипенко дає доповідь у "Вінніпег Арт Галлері", де заходами місцевих українців відбувалася його ретроспективна виставка.

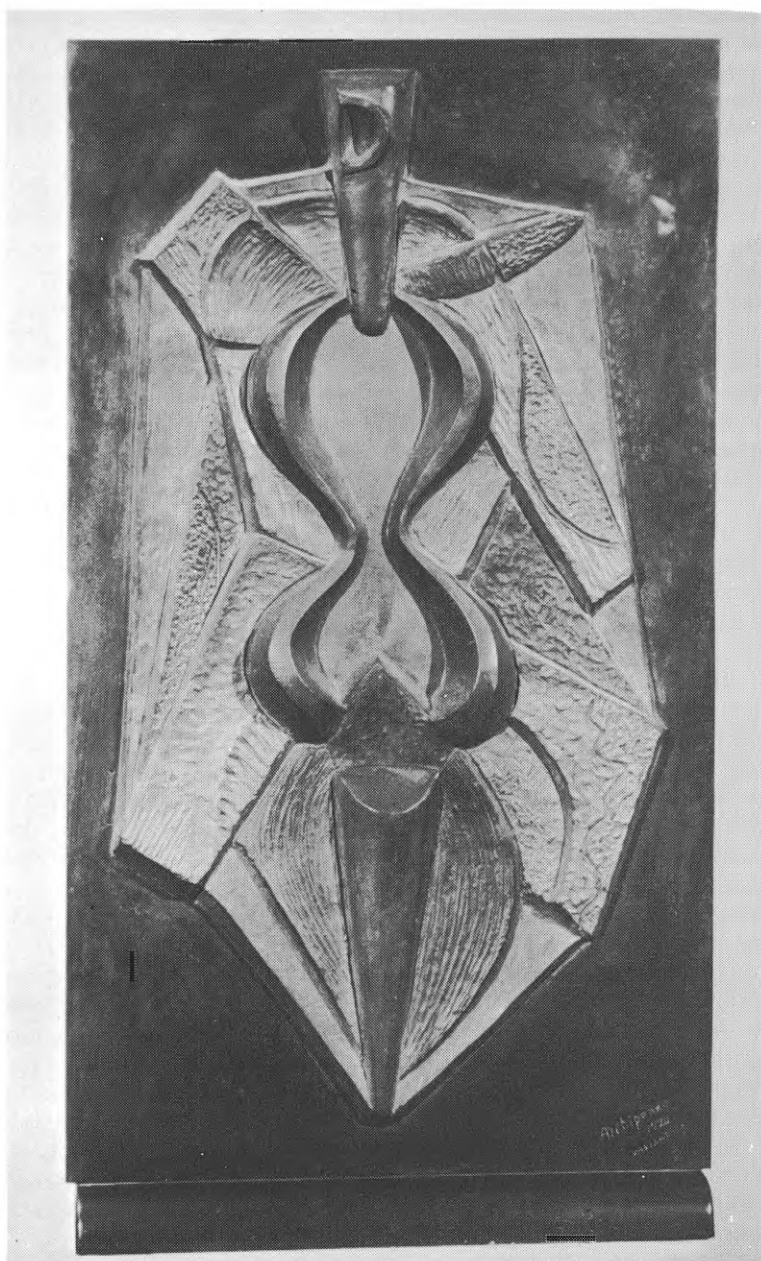
1963 р. — мистець організує великі ретроспективні виставки в Римі, Мілані, Мюнхені. В тестаменті він заповідає свою оселю у Вудстоці Українському літературно-мистецькому клубові в Нью-Йорку, що, однак, було правно уневажнено через те, що клуб не мав правового статусу на діяльність.

1964 р. — Архипенко помирає 25 лютого. Його поховано під спів української капелі, як він цього бажав у своєму заповіті.

Мистецьке майно Архипенка залишилося в руках вдови по ньому. Вона почала енергійну акцію пропаганди його мистецтва. Вже наступного року Каліфорнійський університет зорганізував об'їзну виставку мистця в одинадцяти американських музеях. Дальші виставки перебрав на себе Смітсонівський інститут у Вашингтоні і низка репрезентативних виставок об'їхала музеї Америки та Європи, між ними Музей Родена в Парижі 1968 р. Після смерти мистця його несподівано відкрила і мистецька критика радянської України і висловила свої погляди на його мистецтво, але про це ще буде мова далі.

В журнальній статті немає місця розглядати й оцінювати вже колосальну літературу про творчість Архипенка, що з'явилася багатьма мовами. Різні автори вже намагалися з'ясувати цей небуденний феномен у світовому мистецтві, шукаючи джерел, спонук і впливів, які могли бути рушійними силами його творчості. Загалом можна погодитися в тому, що мистець мав успадкований від батька нахил до гри формами; що в його мистецтві є якісь далекі відгуки візантики чи то східнього містицизму; що, оскільки мистець був творцем першої стадії кубізму в скульптурі, його твори можуть мати якісь стилістичні наближення до ранніх творів Пікассо чи Брака. У всьому тому може бути більша чи менша, ще не

Олександр Архипенко, *Стояча жінка*
(бронза, 28 1/2" x 16 3/8", 1920). Зі збірки М. та А. Сумиків, Нью-Йорк

доведена, слушність. Але не раз різні міркування чи припущення в цій ділянці бувають фантастичні. Наприклад, Іван Голь у каталозі однієї з ранніх виставок Архипенка писав, що "всю ту революцію в ділянці скульптури міг здійснити тільки безпardonний, але культивований варвар, який не тягне за собою ніяких традицій". Або в каталозі меморіальної виставки Архипенка у Вашингтоні 1986 р. К. Майкелсен пробує пояснити спіральні форми Архипенкових фігур впливом архітектури церкви св. Василя Блаженного в Москві з її покрученими вежами... Архипенко справді був два роки в Москві, але важко повірити, щоб він, маючи за собою вже відкритий трипільський спіральний орнамент, став надхнений азіятськими електричними елементами московської церкви... Або ще один характеристичний приклад: десь у половині 1950-их рр. Архипенко показав мені у своїй робітні якийсь журнал, здається *Ньюзвік*, з рецензією на його виставку. Рецензія дуже хвалила його нові твори, зазначаючи, що їхні стрункі ритмічні форми мистець завдячує впливам струнких форм (streamlined forms) американської індустрії — авт, літаків тощо. Архипенко з сарказмом сказав: "Я вже більше як 30 років у своїй школі та в університетах товчу в голови американським мистцям й індустріяльним рисівникам, що ритмічна стрункість форм є гаслом доби модернізму. А тут виходить, що то не я їх, а вони мене навчили тепер модернізму!"

Для всіх незаперечним фактом є те, що Архипенко в своїй творчості сягнув у самі найпервісніші глибини формотворення, відкрив нові можливості для скульптури, однаково порядку інтелектуального й інтуїтивного, словом, поширив межі мистецтва на нові, раніше навіть не вимріяні площини творчості. Це найосновніший здобуток його мистецтва, який зробив його великим. Його нові принципи мистецького творення сягали до самих праджерел мистецтва й були приступні всім, хто хотів і вмів ті нові принципи зрозуміти та випробувати. Тут зовсім природно, що цей новий світ зовсім інакшого мистецтва знайшов найширше коло своїх інтерпретаторів, що часто, кожен по-своєму, намагалися зрозуміти та пояснити істоту Архипенкового творення. Тут також ясно, що в тих інтерпретаціях свідомо чи підсвідомо відбилися індивідуальні расові, культурницькі та чуттєві риси їхніх авторів, тож при загальній однозгідності в тому, що Архипенко справді революційно перетворив мистецтво, в їхніх поглядах можна знайти чимало суперечностей, невиправданих припущень, здогадів і висновків, і то особливо з українського погляду бачення, де часто ясні для нас з естетичного погляду справи перетворюються в загадкові фантазії.

Зваживши, що писання чужоземних дослідників загально

доступні й відомі, я спинюся тут передусім над критичними поглядами українських дослідників Архипенкового мистецтва.

Як я вже згадав вище, перші вістки про мистецтво Архипенка, зв'язані з його виступом у паризькому Сальоні незалежних 1910 р., в українській пресі з'явилися з-під пера Бачинського. Його підхід до нового мистецтва показував уже чимале його розуміння справ і тому не буде перебільшенням назвати його одним із перших, якщо не першим представником нової української мистецької критики. В наступних роках, враховуючи і роки Першої світової війни, яку мистець перебув на півдні Франції, він зник з українського поля зору. Західні країни, воєнні союзники царської імперії, навіть після зміни режиму, далі в усьому, що приходило зі Сходу, бачили тільки Росію. Українські контакти наш мистець почав нав'язувати щойно в 1922-1923 рр. Саме 1922 р. у Львові вийшла монографія Архипенко Миколи Голубця, яка була першою спробою знайти місце Архипенка в українському мистецтві. Зваживши рідкісність того видання поза Україною, варто над нею спинитися.

Голубець згадує футуристичний маніфест Марінетті та ставлення Архипенка до футуризму. Він пише про негативні риси того руху, який кольористичні проблеми імпресіонізму перетворив на декоративну ("килимову") гру барв, провокував естетичні смаки обивателів і пропагував неповажне гасло знищити всі музеї. Пікассо, талановитий учень Сезанна, висунув проти футуризму принцип строгої математичної дисципліни. Кубізм обмежив рознузданість барв, заступивши їх рознузданістю форм, з додатком метафізичного іраціональному. Те, що Пікассо почав у малярстві, Архипенко здійснив у скульптурі. Голубець розглядає писання різних інтерпретаторів Архипенкової творчості — І. Голя, Т. Дайблера, М. Райналя та інших. Він позитивно оцінює Дайблера, який бачив в Архипенка великий талант і ерудицію, почуття форм і розуміння монументальності й ритму, а зокрема абстрактний еротизм його жіночих фігур. Голь уважав Архипенка метеоритом, вкинутим у мистецтво Центральної Європи, який, без традиції, може йти, куди хоче, тоді як француз почуває себе спадкоємцем великих століть...

Згадавши подібні погляди, Голубець доходить до висновку, що "Пікассам і Архипенкам ідеться про створення *стилю* в такій мірі, як готика передавала духову структуру середньовіччя". Голубець уважає ненормальним те, що той новий "стиль" мистці хочуть створити насильно, за всяку ціну, тоді як в історії людства ще не було випадку, щоб характер якоїсь епохи можна було втиснути в рамки якоїсь апріорної аподиктичної програми. Завжди ту програму творило життя. Тут Голубець пригадує, що Архипенко — мистець живий і вразливий, бувши одним із передовиків мистець-

кої революції, скільки міг опирався спокусі дешевого ефекту. Сам Архипенко, пише він, в одному з футуристичних журналів писав, що по 10 роках змагання з самим собою він бачить себе на місці, з якого вийшов: "Тема *мистецтва* така ж складна, як тема *Бог*, в основі вони обидві іматеріяльні, обидві незміряні. Через те ті поняття не даються підпорядкувати законам асоціації і пізнання, з яких у дійсності випливає творчість та одне з її об'явлень — мистецтво".

Голубець закінчує свою розвідку про Архипенка твердженням, що "він відірвався від рідної традиції" і тим позбавив себе ґрунту, але й не приріс до чужої (російської), взявши від неї тільки дух бунту. Все інше він знайшов у собі і в тезах футуристичного маніфесту, ідеї якого розлилися в його творах стома ріками непередбачених можливостей. Архипенко перепробував усі способи на те тільки, щоб заодно кликати: "Шукаймо!".

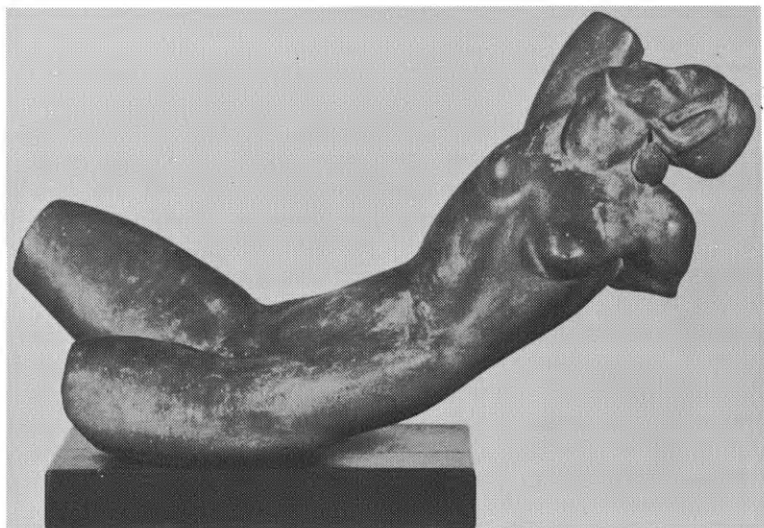
На свій час, коли творчість Архипенка була далеко ще не завершена, погляди та висновки Голубця не позбавлені вникливости, хоч він, мабуть, ніколи до того часу не мав нагоди бачити хоч би одну скульптуру мистця в ориґіналі (хіба літографії рисунків і, очевидно, репродукції). Тому ця невеличка монографія з чотирма репродукціями скульптур і одного рисунка має своє місце в новому українському мистецтвознавстві.

П'ятимовна (кожна видана в окремому томі) монографія Архипенкового мистецтва Ганса Гільдебрандта, видана "Українським словом" у Берліні 1923 р., вперше ознайомила українського читача з великим числом дуже добре виконаних репродукцій (66) з його скульптури, скульптомалярства та рисунків. Всі важливіші твори мистця мають свої описи-коментарі, які стараються пояснити, чому мистець у своїх фігурах відступив від реалістичних пропорцій. Автор пише:

Його люди виростають з царства штуки, а не з царства природи. Вони також організми, але їх будова — це архітектоніка форми і не має нічого спільного з будовою живого тіла, сотвореного природою для зовсім іншої мети... Архипенко має дуже сильно розвинений змисл для абстрактної краси геометричних утворів та їх конструктивних, необхідних відносин. Та не менше його ваблять чари, заховані в повних сили, ніжних і найніжніших вібраціях одухотвореного тіла.

Шукаючи сил і спонук, які причинилися до виникнення Архипенкового мистецтва, Гільдебрандт відразу ж у першому уступі своєї студії пише:

Уперше ще живі художники, нащадки старих і проте незужитих народів,

Олександр Архипенко, *Похиле торсо* (теракота, 13 ін., 1922)
Зі збірки М. та А. Сумиків, Нью-Йорк

приваблені культурою Заходу й до неї застосовані... перебирають усі удідичені цінності, які чисто європейська штука різних народів може дати для істинно сучасного мистецтва; але рівночасно дають усе, що вони самі здатні подарувати, як спадщину нам чужообразної, незвичайно ціпкої культури форми. Так-то цілковите увільнення нашого сучасного різьбарства від натуралізму, в якого широке море впадали всі течії 19 століття, є немислиме без українця Архипенка: не дурно ж він несподівано появився у передній лаві борців саме в рішачючих роках, незабаром по скінченні старого століття, з його незломною творчою силою та його безжурним, революційним радикалізмом... Хто розглядає вже нині існуючий доробок Олександра Архипенка, той ледве пойме віри, що то твір шойно тридцятишестилітнього, — такий він багатий, такий розмаїто змінчивий. (Типові для німецької мови довгі речення в українському виданні монографії перекладено досить незграбно. — С. Г.).

Ковжун написав свою статтю про Архипенка в першому випуску анунівського *Мистецтва* за 1935 р. Ковжун здавна цікавився його мистецтвом і, бувши разом з Т. Осінчуком у Берліні 1930 р., бачив твори Архипенка в Кронпрінценпаласті й галеріях, тому його спостереження про Архипенкові твори не є переповіданням чужих думок, а його власними. Ковжун пише про те, що

Архипенко від ранніх літ намагався оволодіти матеріалом і тому його перші праці були близькі до архаїки, яка завжди трималася брили. З нею він почав довгу боротьбу, поки не зробив з неї слухняного творива, з якого зумів добути зовсім нові форми. Це наблизило його до кубізму з його принципом ладу. Кубізм, писав Ковжун, зробив найбільший перелам у новочасному мистецтві, він навчив будувати образ, а в різьбі — творити форму. Тому кубізм слід уважати найвизначнішою мистецькою подією нашої доби. Мистецтво Архипенка завжди активне, пасивним є реалізм і натуралізм. Активним є те, що будує нові форми, нові образотворчі можливості. Ковжун особливо підкреслює Архипенкові глибокі знання, він знав і розумів ті складні процеси, що тисячоліттями міняли свої форми, лишаючи незмінною внутрішню суть. Ще більшого значення набирає Архипенкова творчість у сучасній українській мистецькій культурі. Якщо він виріс понад усю сучасну мистецьку культуру взагалі, то тим самим підніс до тих висот і рівень свого народу, який його породив. Завдяки йому ми опинилися в мистецтві на такому шаблі, що приневолює нас до участі в найвищих й найсміливіших letech.

До своєї статті Ковжун додав 9 ілюстрацій, які йому прислав Архипенко, всі високомайстерні, але не передового, а консервативнішого типу. Коли, вже в Америці, я спитав Архипенка, чому він зробив такий вибір, він сказав, що дані фото були залишками з чикагської виставки в павільйоні "Україна". І він розповів, що та виставка була призначена для найширших мас, і на вимогу її організаторів, мусіла бути загальнорозуміла. Тому з його авангардних творів там фактично майже нічого не було. Проте, там була низка інших капітальних творів, між ними *Діяна*, *Героїка*, портрети композиторів Мендельберга і Фуртвенглера, три композиції з циклу *Ма* і кілька майже клясичних торсів. *Ма-Медитація* була в складі 7 творів, які незабаром отримав Національний музей у Львові, інша репліка тієї скульптури в бронзі була в збірці Романа Слободяна в Елізабет, Нью-Джерзі, і 1977 р. була на виставці українського мистецтва в музеї в Ньюарку. Не можна нарікати, що українська преса в Америці перед війною і в перші повоєнні роки не стежила за такою визначною індивідуальністю, як Архипенко. Про нього писали часто й відзначували всі його важливіші виступи, але в інформативному порядку. Я б хотів тут згадати особливо д-ра Луку Мишугу, редактора *Свободи* з Джерзі Сіті, який був близьким приятелем Архипенка і про якого писав повні зрозуміння журнальні статті. З них деякі вже увійшли в міжнародну бібліографію Архипенка. Але я досить уже написав про мистецькі характеристики Архипенкової творчості пера інших авторів і хотів би сказати щось і про свої власні погляди на його мистецтво.

Писати про мистецтво Архипенка спонукав мене мій попередній листовний контакт з ним ще з львівських анунівських часів. В Америці ми часто зустрічалися чи то в його робітні, чи на виставках, чи, врешті, на його доповідях в Українському літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку. Перша з тих доповідей була в 1952 р. — році створення ОМУА; Архипенко дав доповідь про творчість мистця та органічну творчість природи. 1954 р. клуб улаштував ювілейний вечір з приводу 50-річчя його мистецької творчості (рахуючи від 1905 р., коли він вийшов з Київської мистецької школи), на якому я дав доповідь п. н. "Мистецький світ Архипенка". Ту доповідь друкував філадельфійський журнал *Київ* 1954, 1, а наступного року англійською мовою (відповідно переробивши) *Український кварталник* 1955, 3. Архипенко ту доповідь дуже собі сподобав, і коли готувалося монументальне видання його монографії *50 творчих років*, він звернувся до мене написати для того видання відповідне вступне слово. З нагоди столітнього ювілею мистця не від речі буде переповісти коротко думки тих обох статей.

Отож, у своїй доповіді я говорив про те, що коли молодий Архипенко прибув 1908 р. до Парижу, володарем і богом скульптури був тоді Роден. На його імпресіоністично-психологічний стиль орієнтувалася вся прогресивна мистецька молодь. Але Архипенкові було не по дорозі ні з Роденом, ні з Академією, він мав свою власну ідею нового мистецтва, суттю якого було те, що мистецтво не повинно бути імітацією вже створених речей, і що мистець також повинен бути творцем. Його прагнення нової форми зійшлося тут з архаїчними напрямками в мистецтві, що стояли при самому джерелі творення. Він базував своє мистецтво на співвідношенні форм, розкладених у просторі за якоюсь геометричною системою і цій системі мусіли бути підпорядковані всі деталі. Тут зійшлися підсвідомі принципи старих напрямів мистецтва з відкриттями нового мистецтва, де мистець шукає підставових елементів речей, зв'язаних конструктивним законом. Тут переламну роль відіграв кубізм, і Архипенко створив фактично перші скульптури в геометрично-абстрактних формах ще 1909 р. Проте, для нього цей стиль був тільки етапом, бо чистий абстракціонізм його не задовольняв, він шукав вищих духових сфер, і тут не випадково його геометризм зійшовся з математичними теоріями Айнштейна, який поширив концепцію нашого світу, параболічно перекинувши наш ум і чуття в позапростірне та позачасове.

І все ж таки усвідомлення цього ще не дає повного зрозуміння

Архипенкового мистецтва. Це, можна сказати, тільки скелет, на який він шойно накладав тіло живих проблем. Конструктивні закони форми мають завдання тільки втримувати в сукупності та наводити гармонію в сфері інтуїтивно-емоційній, що є головним рушієм його мистецтва. Свої вишукані форми Архипенко творить завжди як функцію ритму, і знаходити і висловлювати його — це найголовніше його завдання. Тут теж мистець здійснює найосновніший закон усіх мистецтв, для яких ритм є головним елементом впорядкування. У володінні ритмом Архипенко непомильний, він уміє виводити його з найпростіших геометричних форм і доводити до найскладніших симфонічних звучань, він уміє надавати своїм формам і лініям майже клясичної простоти, то знову всвердловувати їх спіралями кудись у позапростірне та позачасове. Словом, ритм — це кров Архипенкового мистецтва, електричний струм, що його оживляє. І коли нині дивитися на твори численних його наслідувачів, не раз формально не менш вигадливі й рафіновані ніж твори його самого, ми бачимо, як саме їхнім формам бракує тієї крові, того струму, що перетворює виконану з мертвої матерії річ на твір високого мистецтва. Критик Булліет слушно схарактеризував основні риси Архипенкового мистецтва як, передусім, віталізм: усе тут живе, усе поривне, динамічне, з полум'ям вгору. Це, писав він, есенція його творів, їхній смак, притаманна їм якість.

Зі сказаного бачимо, що мистецький світогляд Архипенка незвичайно складний і багатий. В його мистецтві є риси традиції, а водночас дух сучасности та найсміливіші проєкції в майбутнє. Цю співзвучність помітив інший американський критик, Кришчен Брінтон, який влучно прирівнював Архипенкове мистецтво до Евфоріона, народженого поєднанням античного духа з духом модернізму, з магічного подружжя Фавста з Оленою Троянською.

Отже, вільність творчих задумів дало Архипенкові не безгрунтя та брак традицій, а навпаки, вроджений духовно-культурний комплекс, витворений на території, де від віків схрещувалися впливи Сходу та Заходу. Так у його мистецтві містичні елементи Сходу поєдналися з конструктивними елементами Заходу, і у висновку цього виріс його мистецький світ, де реальне й трансцендентне стало новою, одноцілою вартістю.

Виринає питання: де поставити Архипенка в українському мистецтві? Сам мистець цю справу мимоволі заплутав, якимось заявивши, що його мистецтво не більш українське, ніж китайське. Про це дискутувати не варто, або варто стільки, скільки варта була б дискусія над тим, чи теорія Айнштейна є німецька, американська чи жидівська. Про вагу та завдання національного мистецтва та ставлення мистця до нього Архипенко висловився ширше й чіткіше з нагоди пересилки його скульптури *Ма* до Національного музею

Олександр Архипенко, *Дружба* (бронза, 16 ін., 1961)
Зі збірки М. та А. Сумиків, Нью-Йорк

у Львові 1934 р. В "Літописі Національного музею" за той рік знаходимо кілька важливих його думок на вищезгадану тему:

Без сумніву, в кожного народу є свої характеристичні психічні риси; а що мистецтво є відбиткою духа, то ясно, що існує національне мистецтво.

Признаки національного мистецтва не в сюжеті, бо ж чимало чужинців зображали українок в українському одязі та український побут.

Характер національного мистецтва знаходиться у внутрішніх творчих джерелах мистця. Мистецтво є не те, що ми бачимо, тільки те, що ми маємо в нас самих. Коли ми маємо в собі творчі джерела, то мистецтво постане саме собою...

Творчими джерелами є лише скриті поняття, наприклад, лірика, містика, краса, — все поняття внутрі самої одиниці, складені з переживань і станів душі..

Проте, в природі є такі сили, які не вмішаються в колі національних почувань і думок, наприклад, Бетговен перейняв і передав у 9-й симфонії таку космічну масу енергії й емоцій, що вона пориває всі нації навіть.

Я признаю національне мистецтво, але для інших цілей, — як мистецтво для мистецтва. Хто зна, чи я думав би так, коли б українське сонце не запалило в мені туги за чимсь, чого я сам не знаю..

Не думаю, що ці слова потребують ширших коментарів. Хоч цього хтось чи не хоче, Архипенко витягнув наше мистецтво, нашу культуру на шляхи світових проблем, і було б сумно й трагічно, коли б цього не було. Зміст, що ми його вкладаємо в поняття "українське мистецтво", широкий, і небезпечно класти йому якісь межі. Кожен мистець з більшою індивідуальністю є співторцем його, але Архипенкове мистецтво виринуло як якась історична закономірність, що їй дано наздогнати та перегнати всі віки занедбань нашої культури, не спроможної розвиватися нормально. Його мистецтво — як вибух, а кожен вибух осліплює й жахає.

Влітку 1959 р. Архипенко вже мав майже готові матеріали для своєї монографії *50 творчих років, 1909-1959* (рахуючи від перших паризьких виставок). До змісту монографії ввійшли 24 статті, написані в основі на базі його численних викладів в американських університетах на такі теми, як метафізика, універсалізм, простір і час, творчі зміни, процеси творення, стилістичні деформації, трансформації, критика, космос і мистецтво, інтелект і інтуїція, творча спонтанність, символізм, конструктивізм, геометризм у скульптурі, кубізм і ще кілька ніших тем. До цього додано уривки писань про його мистецтво 50 різних аторів (з українських М.

Голубця, А. Глинки і Л. Мишуги), біо- і бібліографічні дані, списки важливіших виставок та музеїв і приватних осіб, що мали твори Архипенка (в тому числі двох українських музеїв і 9 приватних збірок). Як переднє слово, Архипенко мав уже готову статтю німецького автора Візе. Але Архипенко думав, що та стаття надто фрагментарна, описує деякі твори, але не бере до уваги цілоти його творчості. До того організатором того видання був Володимир Возняк, тож личило, щоб те видання запрезентував теж український автор. Тому мистець звернувся до мене написати додаткову передмову, щось суцільніше і всеохопливіше. Для ознайомлення з матеріалами він повіз мене на три дні до свого Вудстоку, а десь за тиждень я приніс йому до його бродвейської робітні готову статтю; ми її прочитали разом, змінили і уточнили кілька англійських термінів, і стаття з'явилася в монографії перед статтею Візе. Я повторю деякі її гадки, хоч та стаття українською мовою вже була надрукована в *Сучасності* (ч. 4, 1964):

Кожен видатний мистець є незвичайно складною істотою. Його твори є висловом його індивідуальності, зформованої багатьма факторами, які висловлюють себе як внутрішнє бажання творити в якомусь напрямі. З різних сил, що формують мистецьку особистість, найважливішими здаються три: вроджені сили, життєвий досвід і бажання висловити себе новим, ще не знаним способом.

Архипенко походить з території України, яка в минулому мала величезне мистецьке багатство всіх епох, починаючи з кам'яного віку. Це тут постала одна з найстаріших мистецьких форм — меандр, нарізьблений на мамутовому бивні. Тут за Архипенкових молодих років відкрито неолітичну культуру (Трипільську), з її керамічним орнаментом, базованим на грі заокруглених і відвернутих ліній, що творили цикли знаменитих динамічних абстракцій. Пізніше греко-скитське мистецтво створило скарби, дорожчі від золота, знайденого в Мехіко. Вкінці, століття візантійського мистецтва створили лінійний ритм природним і кінцевим елементом кожного мистецького вислову, передусім у народному мистецтві, тисячолітні мотиви якого збереглися до сьогодні. Архипенко любив згадувати, як то в студентські роки він брав участь в археологічних виправах і яке тоді було загальне зацікавлення знахідками.

Свідомо чи невідомо, це старовинне мистецтво вплинуло на початки Архипенкової творчості. Його перші скульптури були ближчі до тих ідолів, які колись прикрашали кургани українських степів, ніж до клясичної скульптури. Вони були антиреалістичні, обточені в масивних брилах і в геометрично скомпонованих формах. Звідси був один крок до кубізму, одним із перших творців якого став Архипенко.

Далі я писав, що кубізм був основним стилем його мистецтва, але його ненаситна жадоба збагнути загадкові закони взаємопов'язання форм повела його дослівно присвоїти усі великі історичні стилі в пошуках їхніх характеристичних прикмет, беручи від них елементи, потрібні йому для нових конструкцій.

У висліді це дало те, що між творами Архипенка є такі, які мають первісну простоту неолітичного мистецтва, статичну солідність єгипетського, ідеальну чистоту гелленського, лінійне багатство візантійського, духовний порив готики, витонченість ренесансу, експресіоністичну динаміку барокко, елегантний манеризм рококо й навіть чисту акуратність аскадемічного реалізму. Для меншої індивідуальности це могло б закінчитися більш-менш культурним електизмом, але Архипенко підійшов до всіх тих стилів з пристрасним бажанням перевірити старі основи пластичного мистецтва, перетворити їх усіх і випробувати у власних творах. Скрізь його конструктивний і логічний розум стоїть в опозиції до його динамічного духу. Вони змагаються один із одним, і якраз драматичне напруження цього постійного конфлікту надає Архипенковому мистецтву загадкової та переконливої живучости...

Ми знаємо, що ритм є підставою життя, бо все живе висловлює своє існування ритмічною пульсацією, починаючи від вібрації мікробів до кружляння космічних тіл. Архипенко зрозумів цей основний закон природи і він став головним знаряддям його мистецького вислову. Він хоче творити багатозначну форму — реальну й ідеальну в межах нашої свідомости, — і вона живе своїм власним ритмічним життям. Скульптура стає істотою, керованою тими самим трансцендентними законами, що й наше існування. Звідси — глибоке одуховлення Архипенкового мистецтва, тож і не дивно, що він любить говорити так багато про проблеми й філософію мистецтва.

Динамічний, вічно в пошуках, рідко коли вдоволений, завжди посягаючи до суті проблем і завжди запалений новими ідеями, Архипенко мав сильний вплив на мистецтво нашої доби. Мабуть, ні один скульптор від часів Родена не наклав такої печаті на свою добу, як Архипенко. Ще в перше десятиліття своєї творчости він виробив нові закони модерної скульптури і виріс в історії мистецтва як провідник мистецької революції, що потягнув за собою багато інших. Ні один скульптор не почав і не розв'язав стільки естетичних проблем, висловивши їх у стількох розмаїтих формах, що він упродовж 50 років своєї творчости. І, мабуть, не випадково Архипенко знайшов найкращі творчі можливості в таких великих американських центрах, як Нью-Йорк, Чікаго і Лос-Анджелес. Його велика жіноча фігура, що нагадує міжпростірну

ракету, є справжнім символом того часу та його динамічних сил...

В обох своїх статтях я намагався з'ясувати творчість Архипенка на українському ґрунті, очевидно там, де це було можливе. Це не завжди знаходило зрозуміння в деяких наших мистецьких колах. Коли ще в 1950-их рр. я згадав про можливість візантійських елементів у його творах, дехто вважав це зайвою патріотичною пропагандою. А тепер уже навіть американські мистецтвознавці вважають це фактом. У великому каталозі-монографії для виставок, улаштованих Каліфорнійським університетом у 1967-1968 рр., К. Куг у вступному слові пише про те, що "від початку до кінця Архипенко був українською людиною, яка часто здавалася ближчою до Сходу ніж Заходу... Орнамент і візантійська вимовність позначають його твори". А інший автор того каталога, Д. Каршан, прямо пише, що "серед багатьох джерел свого мистецтва сам Архипенко перераховує візантійське мистецтво. Існують зв'язки з зображеннями в соборі Св. Софії в Києві. А видовжені фігури Архипенка чи ж не є в істоті візантійські?". Але що тут наводити чужі голоси, коли про ці справи говорив сам Архипенко. Пригадую, як десь рік після появи Повстенкової книги про київську Св. Софію я застав його в роботні, а на полиці біля нього згадану книгу. "Незвичайна, незвичайна книжка", — казав він, — "скільки вона мені нагадує! Як часто я забігав до собору і відразу від дверей дивувався, як і чому мозаїки так добре видні здалеку". Він узяв книжку і відкрив на закладеній сторінці: "Дивіться на цього св. Гавриїла, ціла фігура поділена на ромби, трикутники, кулю, валки, і ті форми уставлені так, щоб максимально зобразити рух ходи вперед. Є людська фігура, але є й геометрична конструкція з ритмічним рухом, і цей ритм гармонізує з вигнутими луками архітектури!".

Про цей "візантійський казус" згадую зумисне. 1964 р. один із наших ентузіастів крайнього модернізму Ігор Костецький на саму мою згадку про те, що Архипенкове змагання до лінійної гармонії має співзвучність з культом лінії в іконі, у *Сучасності* таки (1964, 10) напався на мене за якийсь іконостас іншого мистця (!), а в іншій статті заявив, що коли б він мав гроші, то заклав би мистецьку школу, де Гординський міг би навчитися розуміти мистецтво... Я тоді за працею просто не мав часу на ту зачіпку відповісти, беручи в свідки критику одного з творців італійського футуризму Умберто Боччоні, який ще 1913 р. відмовляв Архипенкові права називатися футуристом, бо він далі будує свої твори за принципом іконної суцільності, а не деструкції. Це пригадалося трохи пізно, рівно через 23 роки, але бодай є нагода себе оборонити...

Кілька слів треба сказати про те, що пишуть в радянській Україні про Архипенка та його мистецтво. Фактично, він знаний там дуже мало з доривкових статей і вбого виконаних репродукцій. Виняток, може, творять столичні мистецькі кола, куди часом перепаде якась монографія мистця та де живуть нечисленні особи, які під час своїх поїздок до США ще за життя мистця мали нагоду з ним зустрінутися. 1966 р. про свої враження від такої зустрічі у журналі *Вітчизна* ч. 10 писав В. Коротич, він теж написав окрему монографію Архипенка, на яку навіть проголошено передплату, але яку партія ще в друкарні знищила зі страху, що нове мистецтво може заразити ворожою ідеологією молодих мистців. Всякі модернізми тримано подалі від Києва, і навіть виставка Ф. Леже, яка після Москви та Ленінграду мала бути показана в Києві, з причини того самого страху не відбулася, що призвело до образи французької компартії, членом якої за свого життя був мистець. Загалом пристойну статтю про Архипенка помістив у київському *Всесвіті* (1968, 1) Б. Лобановський п. н. "Художник і світ речей". Цей журнал має завдання інформувати тільки про чужі культури, отже, авторові було вигідно заховатися за параваном, ніби то він пише про чужинця. Описавши мистецькі пошуки Архипенка, автор жалкує, що мистець "залишився поза сферою нових ідей, висунених Жовтневою революцією", не пішов шляхом створення виробничих форм мистецтва (тобто масових), які протиставляться буржуазним формам мистецтва, скерованим на рекламу і містифікацію глядача... Лобановський суперечить собі самому, пишучи, що мистецтво Архипенка "підготовляє художнє сприйняття людей до появи нових художніх цінностей і водночас, викладаючи свої ідеї студентам різних учбових закладів, готує кадри для практичного втілення своїх задумів у багатьох галузях науки, техніки й прикладних видів мистецтва", але відразу картає мистця за те, що він "аж ніяк не був критиком соціального ладу або темних сторін дійсності..., його «революція» обмежилася боротьбою з косністю академізму... Проте великі революційні перетворення на батьківщині пройшли повз нього, він так і не усвідомив до кінця їхнього значення".

Позитивною рисою Архипенка автор вважає те, що він створив "портретні бюсти і образи великих українських демократів", тобто Шевченка і Франка. Стаття прикрашена 9 репродукціями, з яких деякі автор називає гумористичними і комічними, в стилі народних гончарів.

В другій книзі 4-го тому *Історії українського мистецтва* вміщено статтю про скульптуру пера трьох авторів: А. Німенка, Г. Богдановича і Д. Крвавича, в якій вони розглядають також

мистецтво Архипенка. Вони вважають його суперечливим, розірваним між абстракцією і реалізмом, а самого мистця "тісно зв'язаним з космополітичним буржуазним мистецтвом". Проте, стаття загалом пристойна. Зате у вступній статті до того тому, редакційній, Архипенка зараховано до тих модерністських мистців, які "заперечували ідейно-пізнавальну основу мистецтва, зневажали його громадську функцію, відкидали його виховне значення. Все це було виразом кризи капіталістичного суспільства... кризи культури старого світу".

Отже, зарахування Архипенка, ультрамодерного новатора в мистецтві, до тих, хто уособлює кризу культури старого світу, показує, скільки ще треба радянським мистецтвознавцям учитися, щоб не писати неблиць. Єдиним для них виправданням може бути тільки те, що таке писання було тим хабарем для партії, за який отримано дозвіл на все ж таки дуже потрібне, хоч і скалічене видання історії українського мистецтва.

З творів Архипенка, які знаходяться в Україні, Київський музей українського мистецтва має одну скульптуру — погруддя композитора Менгельберга з 1930-их рр. Досі невідома доля Архипенкових творів, що знаходилися у Львові в Національному музеї. Нам удалося роздобути тільки фото двох реалістичних рисунків невеликого формату. Про інші твори — *Ма, Шевченко на засланні*, дві композиції олією і великоформатні рисунки — існує переконання, що їх знищив у 1950-их рр. тодішній партійний комісар музею Василь Любчик. Десь у 1968 чи наступному році я бачився в Нью-Йорку з головою Спілки художників УРСР Василем Бородаєм і спитав його прямо, що сталося з творами Нарбута, Бойчука, Холодного, Грищенка й Архипенка в тому музеї. Він засовався на кріслі, почав казати, що тих речей не знає й ніколи не бачив, але якщо вони в музеї були, то напевно є там у спецфондах. Обіцяв про них довідатися. Довідується ще й досі.

НАВЧАЮЧИСЬ У АРХИПЕНКА...

Ірина Букоємська

Нелегко коротко розказати про мистця, якому Бог дав великий дар — дозволив у повноті сил і здоров'я використати 60 творчих років свого життя та залишити світові не абиякий дорібок і послідовників. Таким мистцем був Олександр Архипенко, 100-річчя з дня народження якого (Архипенко народився в Києві 30 травня 1887 р.) саме тепер святкуємо.

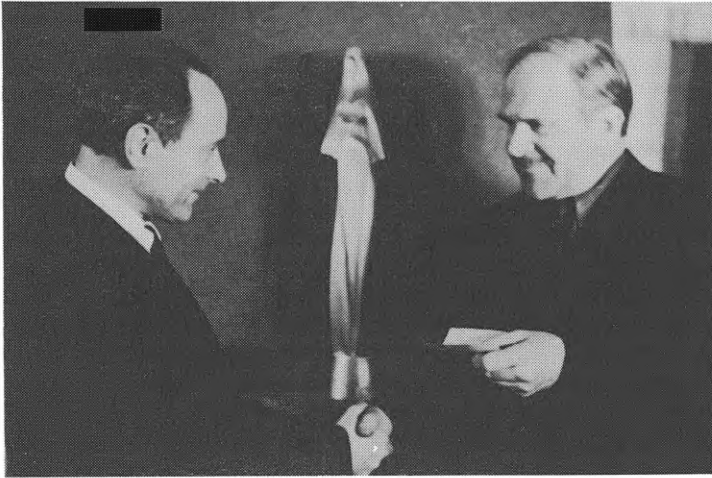
Я, здається, єдина ще жива Архипенкова учениця серед українців. Тому хочу приєднатися до святкувань цього ювілею спогадами своїх особистих переживань і зустрічей зі скульптором-революціонером світового модерного мистецтва. У них я затримаюся на своїх студіях в школах, які він вів у Нью-Йорку на Бродвеї, де тепер, на місці тоді вже старої ділянки, виріс новий будівельний комплекс, та у Вудстоці на підніжжі Кетскільських гір.

Несподіване здійснення мрій, після пережитих страхіть війни, можна назвати великим щастям. Бо чим інакшим може бути те, що я опинилася в школі вимріяного мною вчителя Архипенка? Це сталося після того, як багато часу проминуло відтоді, як я вперше зустрілася з Архипенковими працями в дні своєї молодости, в час ще нескристалізованих думок і бажань, переглядаючи львівський щоденник *Діло*. В ньому я натрапила на репродукцію скульптури *Героїка*, виставленої на Архипенковій виставці в Парижі. Було це в середині 1930-их рр.

Я захопилася — почала мріяти про знаряддя, долота, пензлі. Але життя в передвоєнній Галичині на все те не дозволяло. Все це було недоступним, неможливим. Щобільше, всьому перешкоджувало ще моє переконання, що тільки в Архипенка я зможу отримати бажане знання, й не передбачала інших, доступніших можливостей.

Швидко пробігали події та переживання — наганяли час, який на очах старівся. Аж раптом, несподівано, здійснилася моя мрія! Було це на першій виставці Об'єднання мистців-українців в Америці (ОМУА) 1954 р. в Нью-Йорку, яку він відвідав, дізнавшись про створення ОМУА. Я домовилася з Архипенком про своє навчання в його школі, й з тією хвилиною почали здійснюватися мої гарячі бажання.

Лекції в школі Архипенка відвідували люди різного віку, національності та статі, з більшим або меншим досвідом. Зацікавлених скульптурою в школі було менше, більшість училася малярства, між ними одна українка, покійна вже Іванна Приймova. Наука прохо-

Скульптор Сергій Литвиненко іменує Олександра Архипенка почесним членом Об'єднання Мистців Українців в Америці (Нью-Йорк, 1954)
З архіву Українського музею в Нью-Йорку

дила двома групами — рано о десятій годині та по полудні о четвертій, так що студія була відкрита по дванадцять годин, три рази на тиждень.

Був це час упадку популярності Архипенка, коли згасла його слава після великого успіху в промисловому та комерційному світі, частинно завдяки недостатній прихильності преси, яка чомусь перестала його підтримувати. Так само тоді припинилися колись часті Архипенкові гостинні виступи в університетах. До того захворіла перша Архипенкова дружина Ангеліка — не повернувшись більше до здоров'я. Архипенки опинилися в злиднях, і єдиним матеріальним прибутком були оплати учнів за школу, як також меценатські жести лікаря Володимира Возняка та деяких українців — представників різних професій, наприклад, братів Сумиків, які йому допомагали, купували його твори та жертвували на видання його книжки про мистецтво. Вже не будучи молодою людиною, без великих життєвих засобів, Архипенко був приневолений принизитися до боротьби за щоденне існування.

Пригадую, що з нагоди 50-річчя творчості Архипенка його приятелі (ті, що його ще не покинули, пам'ятаючи кращі часи) влаштували йому відкриття виставки на П'ятій авеню в Нью-Йорку 1954, або 1955 р.) На жаль, не пригадую назви галерії, зате пам'ятаю, як тяжко було Архипенкові (без матеріальних засобів)

самому почистити капелюх і зношене взуття, не кажучи вже про придбання кращого одягу, щоб вийти між люди.

А ми, учні, слухали його науки й брали з ним участь у поправках наших праць, кожної окремо (він уголос обговорював праці), вбирали в себе кожне його слово — про перспективу, естетику, етюд, перебільшення, рух і обов'язково про світло та тінь. При тому нас полонила його особлива гідна поведінка, без претенсійної пози людини світової слави, схиляла всіх присутніх до вдячності та пошани у взаємних стосунках. Одначе, закінчивши виклад чи вказівки, Архипенко відразу виходив із залі до свого кабінету, зачинивши за собою двері, а нас усіх лишав на поталу долі та таланту. В такі хвилини я відчувала, наче б то прийшов мені кінець, виростала переді мною неподолана стіна або бездонна прірва — мене огортала самотність. Починати натюрморт з копіювання предметів, що оточували мене, не виглядало привабливим і потрібним. Я виводила на рисувальному папері лінії, геометричні площі, форми, а на кінець розмальовувала їх спершу пастелями, а тоді олією.

В пам'яті сильно закарбувалися Архипенкові пояснення, як засвоювати малярську техніку — не самі ж з'являються мазки на канві.

Так, від десятої години ранку до другої по полудні або від четвертої до десятої вечора відбувалися практичні лекції. Знайомитися з програмою та системою ходили ми до обширної залі, закиданої по самі стіни всякими речами та приладдям для студентів. Тут також не бракувало між вікнами та в вікнах різних горшків та горщиків з квітами. Навіть виросло височезне авокадо. Пізніше Архипенко подарував мені те авокадо, пояснюючи, що "тут, у цій куряві, воно загине". Ще того ж самого дня перевезла я його підземкою додому й залишила на нашому городі до пізнього літа.

Попрацювавши в напруженні більше року, я висловила бажання почати вчитися скульптури. У відповідь на мою просьбу я зауважила на обличчі Архипенка здивування, а в голосі вагання: "А чи ти потрапиш?" Його слова звучали жартівливо, але з пересторогою про тяжку фізичну працю, яка на мене чекала. Та я вже давно про це вирішила — обов'язково буду скульптором.

Нам, двом жінкам, що почали вчитися скульптури, Архипенко призначив місце в кімнаті з великим бюрком, у якій він сам писав, читав і працював. Мене він наділив ще челядницьким обов'язком прибирати кімнату, що було справедливо, бо відпадки дерева з-під ударів мого долота гостро відскакували в усі сторони, вгору, або падали на долівку, відбиваючися від стін і предметів. І пригадався мені наш старий вислів: "майстра виручас челядник", бо до обов'язків челядника належало все робити й усім догодити — не тільки вчитися, але й виручати майстра від найчорнішої праці. Мій учитель

любив бачити мене з мітлою в руках і спостерігати мій поспіх позбутися страшної маси куряви та бруду. В той самий час, коли я завзято працювала, моя співучениця полька Галіна пильнувала свою гардеробу — чистилася. Від чого? Від ласкавої пластеліні? Вона переодягалася, робила манікюр, чепурилася. Все те мене дратувало, а найбільше те, що вона виходила з майстерні чиста й, задерши носа, гейби підганяла мене: "Ну, коли ти скінчиш? Ходімо додому!"

Бажаючи продовжувати вчитися в школі Архипенка і влітку, я вступила на літні курси його школи у мистецькому містечку Вудстаці, розташованому в гірській частині штату Нью-Йорк. Вперше я це зробила в липні 1955 р. Там я застала на праці сім осіб — самих жінок, за винятком одного чоловіка, за професією продавця, який відвідував школу тільки під кінець тижня. Того року літо було винятково гаряче, тяжко було працювати навіть у пластеліні, яка від гарячі ставала надто гнучкою, просто осідала, топилася. Тому на ніч ми заносили свої праці до пивниці для охолодження та зціплення матеріалу. Наука тривала цілими днями, сім днів на тиждень. Студенти, які доїздили з околиці Вудстаку, не могли втриматися на рівні, який панував у школі. Не перевіривши раніше своїх спроможностей, не всі вони змогли затриматися на довший час у школі. Архипенко, якщо не бачив поступу в праці учня, не підходив поправити його, хоч серед таких учнів траплялися й його постійні звеличники.

Одна старша жінка, років шістдесят, кожного дня приїздила на лекції з-під Нью-Йорку. Вона різьбила тільки звірят. Скінчивши свої праці, вона сказала нам, що приїздить тому, що бути під наглядом Архипенка — це значить шліфувати свої власні пристрасті та ставати аристократом духу, і, покинувши це місце, ще довго носиш в собі подив до Архипенка.

У Вудстаці Архипенко мав садибу, яка знаходилася в лісі, далеко від дороги. Це був розлогий майдан, з правого боку якого було провалля, а з лівого низький будинок з грубих дерев'яних дошок. Він містив у собі Архипенкову студію, бібліотеку та вітальню. У центрі майдану, напроти в'їзду, була висока триповерхова дерев'яна будівля, яка нагадувала нашу стодолу — то була робітня та школа. Ззаду будівлі був ганок і кухня з виходом у ліс.

В середині "стодоли" на різних височинах містилися галерії, на які вели сходи. Кімнати було розміщено за стінами так штудерно, що, стоячи на середині робітні, глянеш у гору й починаєш вагатися — кудюю і як до них дістатися?

Плянування та спорудження всіх цих будівель — це вислід уяви й праці рук самого Архипенка. Взяти хоча б інтер'єр "стодоли". Він — надзвичайно цікавий, таємничий і фантастичний. Робить враження, немов би в стінах були гнізда. Цю красу мало хто зауважував, одначе, коли б оздобити галерії та кімнати орієнтальними килимами, викінчити стіни білим тинком, можна було б створити щось надзвичайного.

Архипенко був з роду напосидючий. Він не тільки що сам усе збудував, але, будучи вже в старшому віці, все сам поправляв. Латав дірки в покрівлі високої на 20 стіп "стодоли", та, ризикуючи своїм життям, ходив по ній з великим відром смоли в пошуках шілин і відірваних вітром дранок. Раз я бачила його на стрімкому даху в спеку, коли температура доходила до 95 ступенів Фаренгайта, з непокритою головою, без гумових чобіт, потрібних на те, щоб не зсунутися стрімголов на землю.

Часто вітер з робітні Архипенка доносив до нас запах горючого газу або шум електричних моторів. Це він постійно експериментував над усе новими способами викінчення своїх праць. Цікаво було спостерігати, як він закопав у землю невеличку бронзову статую й за 19 днів відкопав її — від перебування у землі металева поверхня набрала вигляду шкіри старого моржа. Робив він це, щоб природним способом прискорити процес патинування. Для мене це була новина. Мені хотілося про все розпитати, бо він увесь час експериментував і висліди своїх експериментів застосовував у скульптурі. Мені тільки здалеку вдавалося дещо підглядати, а це завжди знадоблялося, навіть хоча б для жарту над народною приказкою: "Не закопуй своєї праці в землю", що викликало сміх, розворушувало увагу й скупчення нас усіх у школі. Кожного вечора Архипенко обов'язково грав довго й гарно на старому розстроєному фортеп'яні — як він пояснював, для збереження еластичности пальців на руках. Він переважно імпровізував, цікаво та оригінально, інколи на українські мотиви, змінюючи тональності.

Пізніше, коли я ближче пізнала Архипенків, побачила, що вони бідують. Середину їхньої хати було влаштовано скромно й невибагливо. Розбиту паралічем Ангеліку доглядала чорна жінка. Ангеліка переважно проводила дні у ліжку, близько вікон, або в кріслі на колесах. Вона малювала, якщо Олександр їй допомагав — бо володіла раменами, але не тулубом. Щоб її розважити, Архипенко час до часу запрошував нас, учнів, що постійно мешкали в школі під час літнього курсу, вечорами на чай. Спочатку він повідомляв нас про це в клясах, а потім, вечером, з ганку кликав нас на весь голос прийти нагору.

До дому Архипенків треба було йти під гору камінними

сходами, через ганок, з якого можна було бачити вїзд до садиби та "стодолу". Це було просторе 4-кімнатне помешкання. З ганку вела доріжка в ліс з муравою, вистеленою дрібними лісовими квітками — рум'янцем, материнками, огниками... Міцна будова дерев'яної хати з невисокими вікнами нагадувала гуцульську гражду.

На нас, студентів, ці вечори робили незабутнє враження. Крізь відчинені вікна доходив запах лісу, було чути співи пташок, шарудіння звірят, що шукали під хатою поживи. Навіть тхори підходили надто близько — тоді всі затихали, щоб не викликати їхнього гніву й не потрапити в "запашну" біду. Вдень з гушавини вискакували сполохані чудові фазани. Такими вечорами Архипенко розказував про Печерську лавру, про те, як у молодості покинув Київ, про Ангеліку, яку пізнав, студіюючи в Німеччині, та про те, як вони побралися, про Рим і Париж, де він відвідував Лювр і вступив до школи Родена, хоч і пробув у ній лише неповні два тижні, покинув її і відкрив свою власну робітню...

Ще перед недугою, яка зробила з неї каліку, Ангеліка виліпила скульптуру сидячої жінки у високому кріслі, за спиною якої стояв мужчина. Його руки були сперті на спинку крісла і він наче посував жінку в кріслі до переду, ніби проводжав її. Цю скульптуру я бачила відлиту в гіпсі у вітальні Архипенків у Нью-Йорку. В той час Архипенко завжди привозив у кріслі Ангеліку на відкриття своїх виставок і приміщував її у найкращому місці галерії. Ангеліка була ставною жінкою з дуже гарним обличчям — бльондинка, синьоока, завжди одягнена в синю одягу. Вона сиділа в тому кріслі наче живий образ, який так нагадував її пророчу скульптуру (завжди в пам'яті такою її бачу й зберігаю), а приятелі підходили до неї, віталися, сердешно обіймали.

Розлучила Ангеліку й Олександра смерть, і скульптуру її роботи Архипенко відтворив у природній величині. Вона тепер стоїть над їхньою спільною могилою на кладовищі Вудлаун у містечку Йонкерс в штаті Нью-Йорк.

ПЕРШЕ УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ В КИСВІ (1901-1905)

Вадим Павловський

Восени 1901 р. в Києві виникло об'єднання українського жіноцтва, що взяло собі назву "Жіноча громада".¹ Воно існувало до революції 1905 р. Ця Громада була нелегальна, бо в царській Росії, а особливо в ті часи, було заборонено будь-які самовільні об'єднання, а тим більше українські національні, під загрозою тюрми й заслання. Отже, "Жіноча громада" була протизаконною вже самим фактом свого існування.

Ініціаторками й старшими членами цієї Громади були Людмила Михайлівна Драгоманова, дружина Михайла Драгоманова, Варвара Іванівна Житецька, дружина філолога Павла Житецького, письменниця Марія Загірня — Марія Миколаївна Грінченко, дружина письменника Бориса Грінченка, Дарія Іванівна Романова (письменниця Одарка Романова), письменниця Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська, середульша донька драматурга Михайла Старицького, Марія Матвіївна Степаненко — дружина завідувача української книгарні журналу *Киевская старина*, Марія Микитівна Тимченко — дружина філолога Євгена Тимченка, Марія Вікторівна Чикаленко, дружина громадського діяча, а згодом видавця газети *Рада* Євгена Чикаленка, і Любов Миколаївна Шульгина, дружина громадського діяча Якова Шульгина.

Загалом кажучи, ці жінки (крім Марії Степаненко) мало брали безпосередньої участі в активній діяльності "Жіночої громади", але вони мали великий життєвий досвід і допомагали молодим членам своїми порадами. Поза тим у деякого з них відбувалися чергові щомісячні збори членів Громади; найчастіше це бувало у Чикаленків.

Активну роботу провадили молодші. Це були Оксана Михайлівна Стешенко — молодша сестра Старицької-Черняхівської, Марія Варфоломіївна Лівницька, уроджена Ткаченко, три доньки композитора Миколи Лисенка — Катря, Галя й Мар'яна, Євгенія Михайлівна Щербаківська, доньки Євгена Чикаленка — Ганна й Вікторія, донька Бориса Грінченка Настя, Євгенія Миколаївна Лівницька, Марія Григоріївна Гоженко, Катерина Ярмут. Були також і ще зовсім молоді дівчатка-гімназистки Надія Яковлівна Шульгина та Дора

(Ізидора Петрівна) Косач, наймолодша сестра Лесі Українки; вони, як і Вікторія Чикаленко, стали членами Громади перед кінцем її існування. Було ще кілька членів, але про них не маємо ніяких відомостей. Відомо тільки, що одна з них була донькою (чи дружиною?) поета Мусія Кононенка (1861-1922),² який друкувався в галицьких журналах 1880-1900-их років, підписуючися "М. Школиченко".

Члени "Жіночої Громади" ставили собі декілька завдань. Головні завдання були: укладання українських бібліотечок для села,³ піднесення своєї власної національної культури,⁴ допомога здібним селянським дівчатам, що бажали стати вчительками сільських шкіл,⁵ а також виховання власних дітей в українському національному дусі.⁶ Феміністичні гасла їх не цікавили й не вабили, як і політичні гасла українських революційних партій, котрі саме тоді народжувалися. Їхня мета була, в усякому разі — в перші роки, суто просвітянська.⁷

Постійної голови Громада не мала; на зборах головувала, звичайно, господиня хати.⁸ Громада мала секретарку зборів (найчастіше Ганну Чикаленко), яка зашифровано записувала, а на наступних зборах відчитувала, що відбувалося на попередніх зборах, записувала ухвали зборів, порядок денний і т. д. Також був скарбник (найчастіше — Марія Лівіцька або Євгенія Щербаківська); вона читала на кожних зборах свій звіт, теж із зашифрованих записів. Праця скарбника була дуже невдячна, бо на зборах звичайно бували не всі члени, і скарбникові доводилося ходити по хатах, збираючи заборгованість.

Членські внески, які мали платити щомісяця, йшли на купівлю книжок. В додаток до того ще влаштовували льотерії, на яких найбільше було саморобних призів — розмальованих олійними фарбами глечиків, різних вишиваних дрібничок, штучних квітів, переважно виготовлених Одаркою Романовою з шовку й оксамиту (ці квіти були тоді в моді на жіночі капелюхи і молоді дівчата вчилися в неї робити їх), а також пожертви — книжки, музичні ноти, іграшки тощо. Траплялося, що не всі квитки продавали й тоді скарбникові доводилося брати їх собі, платячи власні гроші.⁹ Збирання грошей було протизаконним, і скарбник знав, чим ризикував.

Збори провадилися щоразу в іншому місці, завжди в когось із членів Громади. Найчастіше це бувало в родині Чикаленків, що жила тоді на Маріїнсько-Благовіщенській 91, у Марії Тимченко — в будинку історика Володимира Антоновича на розі Кузнечної й Жилинської вулиць, у Грінченків — на Гоголівській 8, у Одарки Романової — на Обсерваторній вулиці, у Степаненків — на Безаківській 8, у Лисенків — на Маріїнсько-Благовіщенській 95. Часом збиралися в кімнаті, де жила шойно одружена Марія Лівіцька з чоловіком внизу Каравайвської вулиці (до осені 1902 р.); збиралися

і в інших місцях, але рідко. Звичайно приходило тільки яких п'ять-сім душ, а це дуже ускладнювало збирання членських внесків.

Діяльність "Жіночої громади" теж була протизаконна. Громада укладала недорогі (по 10-12 карбованців) бібліотечки з дозволених цензурою українських брошурок і грубших книжок і розсилала їх по селах довіреним українцям із сільської інтелігенції, наприклад, учителям, лікарям, фельдшерам чи освіченим селянам, щоб вони позичали їх іншим.¹⁰

Перші роки нашого століття були позначені запеклою боротьбою уряду проти української мови й, особливо, заборонаю українського друкованого слова. Розпочата "Валуєвським" чи "Емським" указом 1863 р. й підтримана "Указом Юзефовича" 1876 р. та додатковими розпорядженнями 1881 і 1892 рр., ця заборона виключала можливість друкування українською мовою та поширення в російській імперії будь-чого, крім літературних творів, з числа яких легко можна було дістати цензурні дозволи лише на макулятурну дешевку "хахлацького" жанру.¹¹ На весні 1895 р. в Петербурзі вийшло нове розпорядження; воно забороняло друкувати українські читанки для дітей, "хотя бы по существу содержания они и представлялись благонадежными".¹²

Але саме в цьому розпорядженні була невеличка примітка про те, що Головна цензура "признала иногда возможным разрешить к печати в виде исключения небольшие популярные брошюрки на малорусском наречии".¹³ Українці вцепилися за таку можливість і створили кілька видавничих товариств, посилаючи до управління Головної цензури десятки рукописів популярних брошур на різні теми. Українці Петербургу створили 1898 р. "Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг",¹⁴ у статуті якого говорилося, що воно має "прийти на помощь религиозно-нравственному и экономическому состоянию малорусского народа (...) издавая одобренные цензурою дешевые и доступные по языку и содержанию книги...". На цій підставі й писали брошури "доступным языком" — по-українськи — й щороку подавали на цензуру кілька десятків рукописів про сільське господарство, про хвороби, про природознавство і т. д. З них цензура пропускала щороку по 6-8 брошурок.¹⁵

В Києві українці заклали 1895 р. видавниче товариство "Вік". Воно спромоглося випускати річно по 4-5 книжечок. За 10 років, з 1895 р. по 1904 р., до місцевого Цензурного комітету в Києві надійшло 230 українських рукописів, з яких дозволено було друкувати лише 80 брошур про господарювання, про хвороби та інше.¹⁶

І в той самий час ці, дозволені цензурою, книжечки поліція на місцях забороняла продавати, а позичання їх іншим на селі загрожувало доносами, прикροшами від поліції та по службі, аж до

втрата посади, а то навіть і судом, тюрмою та засланням — "за розповсюдження українського друкованого слова". Так було в 1900-их роках.¹⁷

Зате дозволялося тримати й давати читати іншим такі "лубкові" макулятурні копійчані видання, як збірки "хахляцьких" анекдотів ("Торба реготу", "Побреженьки"...), сонники й релігійно-моралізаторські в монархічному дусі брошури, російські макулятурні видання "из малороссийской жизни" (здебільшого переробки повістей Гоголя, як "Страшна помста" і ін.), українсько-московські співаники і тому подібний мотлох.

Отже, завдання членів "Жіночої громади" було робити списки брошурок і книжечок, які підходили б до рівня малоосвіченого сільського читача й давали б йому знання й культурну розвагу в зрозумілій формі. Для цього треба було переглядати весь мотлох "хахляцької" макулятури, в якому губилися окремі дійсно вартісні брошури, читати ці брошури й складати на кожну з них рецензію чи анотацію. Ці рецензії мали пізніше бути прочитані на зборах Громади, де обговорювали їх, оцінювали (і зміст рецензії, і її мову, яку, коли треба, поправляли) і вирішували, чи варто було брошуру тримати в списках книжок для бібліотечок, для котрого читацького рівня її ліпше використовувати.¹⁸ Картки з рецензіями йшли до каталогу української книгарні журналу *Киевская Старина* — єдиної тоді не лише в Києві, але й на всю підросійську Україну.

Виникла нова, мовна проблема писання рецензій: хоча члени "Жіночої громади" походили зі свідомих, інтелігентних українських родин, далеко не всі вони (а особливо молодь) вміли писати грамотно рідною мовою. В школі вони вчилися й звикли писати тільки по-російськи, отже, й їхній спосіб думання й висловлювання та запас слів різнився від народного українського. Пробуючи писати свої рецензії, вони дуже скоро відчули, що перед ними виникло ще одне завдання — навчитися добре писати рідною мовою. А написане треба буде читати перед іншими членами Громади, і доведеться червоніти за своє писання, якщо будуть присутні члени-письменниці: Одарка Романова, Марія Загірня, а що вже робити, коли прийде Людмила Старицька-Черняхівська зі своєю вбивчою льорнеткою й ушипливо-іронічними зауваженнями!¹⁹

Це почало турбувати молодь вже відразу після заснування Громади. Так, на зборах у помешканні Василя Пилиповича Степаненка над книгарнею *Киевской Старини* була спеціальна розмова на цю тему. Присутні були сам господар хати Степаненко, його дружина Марія — голова зборів, Галя Лисенко, Ганна Чикаленко, Євгенія Щербаківська та ще дехто. Вони радилися зі Степаненком і висловлювали свої побоювання писати українською

мовою. Степаненко радив їм учитися писати, вправляючися в перекладанні по-українськи з російського тексту для себе, беручи для початку щось недовге й нескладне. Чим більше такої практики вони матимуть, тим легше буде їм працювати далі й писати самостійно.²⁰

Крім того, Степаненко рекомендував їм звертатися за порадами до філолога Євгена Костьовича Тимченка (1966-1948). Тимченко, разом із своєю дружиною, членом "Жіночої громади", Марією Кістяківською-Тимченко, близькою своячкою Володимира Антоновича, мешкав тоді в домі Антоновича. Домовилися про день зустрічі з Тимченком і члени "Жіночої громади" Галя Лисенко, Ганна Чикаленко і Євгенія Щербинська пішли туди.

Там вже зібралось чимало народу: сам Тимченко, з пишними козацькими вусами, за які студенти прозвали його "Котиком", студент-медик Мережвінський і два-три молодих студенти. Вони ставили Тимченкові питання про те саме, що цікавило й дівчат із "Жіночої громади", а той докторальним тоном, весь час злегка посміхаючися, відповідав. Головне, що підкреслював Тимченко, це була потреба уникати русизмів.

"Ми так звикли до московської мови", — казав він, — "що не помічаємо, як ми українські слова перемішуємо з московськими і цілком губимось, коли нам треба сказати якесь ужиткове слово не по-російському".²¹ Відповідаючи на запитання Тимченко казав, які слова треба вживати замість російських, але відповіді його були сухі, лаконічні, часом трохи іронічні. Він не вдавався в деталі, не пояснював, чому він пропонує те чи інше слово, а просто казав "треба ось так!". Для слова "подвал" він подав "сутерен" — французьке слово, якого на селі, ясна річ, ніхто не зрозумів би.

Дівчата мали небагато користи від тієї візити.

Ця зустріч з Тимченком не випадково була влаштована в домі Антоновича. Попри те, що він там жив, було відомо, що поліція настільки звикла до частих великих зібрань гостей у Антоновича, як і у Миколи Лисенка, Михайла Старицького і Євгена Чикаленка, що перестала зважати на них.²²

Значно більше допомогли молодим членам "Жіночої громади" розмови з Іваном Матвійовичем Стешенком (1873-1918), братом Марії Степаненко й чоловіком наймолодшої доньки Старицького Оксани, члена Громади. Стешенко нещодавно скінчив філологічний факультет Київського університету й був добре обізнаний і зі старою, і з новітньою українською літературою, так само як і з світовою. Він розповів їм про сучасні течії в західному українському письменстві, що наслідували європейський символізм та імпресіонізм. Дівчатам стало ясно, що нема сенсу гаяти час на студіювання й писання рецензій на твори таких новаторів, як Ольга Коби-

лянська, Василь Стефаник або Марко Черемшина (які, до того ж, вживали слова й звороти західніх говірок, незрозумілі на Наддніпрянщині), або на модерністичні оповідання й екзотичні вірші Агатангела Кримського: вони будуть просто незрозумілі селянам.²³

Із розмов зі Стешенком вони зрозуміли, чому старші члени Громади стояли на тому, щоб давати українському селу твори старших письменників: Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Марка Вовчка, переклади деяких казок Г. Х. Андерсена, зроблені Михайлом Старицьким, оповідання І. Нечуя-Левицького, Грінченка і т. п., а з віршів — твори І. Котляревського, С. Руданського, байки Є. Гребінки й Л. Глібова, не кажучи вже про твори Тараса Шевченка. Сучасних письменників не завжди розуміли навіть деякі наші літературознавці, наприклад, Сергій Єфремов їдко розкритикував і висміяв новелі Ольги Кобилянської, не зрозумівши тонкої аналізи психічних переживань і цікавих питань та високих ідей, властивих її творам. Твори Кобилянської були призначені для рафінованого читача, а наші селяни вчилися за російською читанкою К. Ушинського *Родное слово* для початкових шкіл.

На зборах Громади тепер дискутували питання, чи давати селу твори самих українських авторів, бо, як з'ясувалася справа, й своїх власних письменників, придатних для сільського читання, не бракувало, чи використовувати й російські брошури для народу, наприклад, толстовського видавництва "Посредник", перекладаючи такі з них, як "Много ли человеку земли нужно", "Где любовь, там и Бог", "Бог правду видит, да не скоро скажет" та інші. Дівчата вже стали почувати себе певніше й бралися перекладати з чужомовних авторів. Іван Стешенко допомагав їм в складних випадках. Так, коли Євгенія Щербаківська, перекладаючи з російського тексту, не знала, як сказати по-українськи "лесопильний завод", він дав їй український відповідник — тартак або тиртак. Тут вона відразу ж побачила зв'язок між цією назвою й словом "тирса". Тирса створюється, коли розпилюють дерева. А дівчата, знаючи це слово, думали, що воно має якийсь зв'язок із степовою травою тирсою — й не могли того зв'язку дошукатися.²⁴

Стешенко радив членам Громади не намагатися робити точний переклад на українську мову, бо при цьому губиться жвавість і легкість мови, не старатися зберегти національні особливості й специфіку фразеології автора, а писати вільні перекази; зберігати фабулу, але пристосовувати виклад тексту до рівня й психіки малоосвіченого пересічного селянського читача-українця.

Готові переклади-перекази склалися так само в книгарні *Киевской старини*, де й рецензії на видруковані книжечки.

Крім української "Жіночої громади", яка не ставила собі ніяких політичних завдань, у Києві була "Вільна громада" — філія РУПу

(Революційної української партії), одним із організаторів якої був син Володимира Антоновича Дмитро, а членами були Володимир Винниченко, Євген Голіцинський, Андрій Лівіцький і його дружина, член "Жіночої громади" Марія Ткаченко-Лівіцька, Катерина Ярмут (згодом дружина Голіцинського), Марія Гоженко, Євгенія Лівіцька — сестра Андрія, Олександр Скоропис-Йолтуховський та деякі інші.

Вільна громада РУПу хотіла внести трохи революційного духу до "Жіночої громади" й пожвавити її роботу. Марія Лівіцька згадує в своїх споминах: "Тяжко було вносити туди революційний рух, коли там членами були пані поважного віку. Отже було постановлено притягти до "Жіночої громади" молодих членів. На мою рекомендацію прийняли до членів РУПу Марію Гоженко і сестру Андрія Женю Лівіцьку".²⁵ Тоді ж вступила до "Жіночої громади" й Катерина Ярмут.

Не знати, наскільки це "вливання молододі крови" пожвавило діяльність "Жіночої Громади", але в усякому разі зв'язок між членами "Жіночої громади" й "Вільної громади" РУПу поширився й став тіснішим.

Кілька років перед тим у Києві створилася Українська студентська громада. В ній були Дмитро Антонович, Володимир Винниченко, Ростислав Лашенко, Євген Голіцинський, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Катерина Ярмут, Василь Совачів та інші. Пізніше, коли засновано РУП у Харкові, багато членів цієї Студентської громади увійшло до складу й київської "Вільної громади" РУПу. Обидві ці організації були нелегальні, як і "Жіноча громада"; деякі члени Студентської громади, як і члени РУПу, були на підозрі в поліції; в них часом робили труси й заарештовували їх. Діяльність цих організацій конче вимагала суворої конспірації.

І ось узимку на 1902 р. приїхав із Харкова кооперативний діяч Микола Васильович Левитський (1859-1936). Він був широко відомий, як організатор перших на Україні хліборобських спілок ("артілей") по селах та виробничих артілей серед ремісників у містечках і містах на кооперативних засадах. Він писав статті про ці артілі й дуже любив робити доповіді про свою діяльність; за все це його прозвали "артільним батьком". Був він людиною дуже енергійною й намагався будь-якими шляхами ширити свої ідеї, особливо поміж молоддю.

Левитський дізнався про існування в Києві Студентської громади та почув про Жіночу громаду. Марія Лівіцька згадує, що в них у хаті Левитський

... розпитувався про працю в Студентській громаді і, довідавшись про існування жіночої, дуже зрадів і запитався, чи не міг би побувати на її зборах і познайомитися ближче з її членами. На другий день мало бути у

нас засідання (в хаті у Чикаленків). Я необережно, не порадившись з головою, запросила Миколу Васильовича на наші збори. Сталося прикре непорозуміння. Марія Вікторівна (Чикаленко) рішучо заявила, що на збори Миколу Васильовича не прийме, а мене немилосердно скартала за ухил від (конспіративної) дисципліни. (...) На другий день збиралася Студентська громада і запросила Миколу Васильовича. Він (...) інформував Громаду про свою працю в артілях. Наприкінці вирішили сфотографуватися всією громадою. Призначили день, час і фотографа. Мене попросили передати запрошення "Жіночій Громаді" приєднатися до фотографії.

Євген Чикаленко, член "Старої громади" та видатний український громадський діяч, був категорично проти того, щоб його дружина, одна з чільних членів "Жіночої громади", та його доньки фотографувалися з Левитським. Чикаленко добре знав його і його любов до розголосу, якому ця групова фотографія послужить (і, одночасно, дасть поліції матеріал про ще одну нелегальну організацію українців; про це члени Громади не подумали своєчасно).²⁶ Євгенія Щербаківська-Кричевська пише: "Чи Левитський не розумів, що наш гурток базувався на ідейних підвалинах, а не на професійно-виробничих та економічних, як його артілі, чи може тут грав ролю мотив саморежиса — не знаю, але так чи інакше, лекція 'артільного батька' у нас не відбулася"²⁷

В ті роки українське громадянство святкувало кілька ювілеїв; почалося з усеукраїнського свята відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві в серпні 1903 р., далі — святкування 35-ліття музичної діяльності Миколи Лисенка в Києві перед Різдом того самого року, потім — ювілей літературної діяльності Івана Нечуя-Левицького і ще якісь... Ганна Чикаленко-Келлер згадувала:

... Тоді саме почалося публічне святкування ювілеїв. Ми готували адреси, їх розмальовували або оправляли у вишиту оправу і т. п. Всіх нагод не пам'ятаю, але пам'ятаю ювілей Лисенка (...) Йому вишили спільно рушник, купили "Кобзаря"; мені доручили піднести ці дарунки (...) я з переляку забула половину привітальної промови (...) а знайомі, втомлені довгими промовами, пізніше gratулювали батька з приводу мого виступу: "Головне добре, що коротко!"²⁸

Ще одним прикличним завданням "Жіночої громади" була допомога здібним молодим селянським дівчатам, які, скінчивши сільську школу, бажали вчитися далі, щоб скласти іспити на вчительок. Ганна Чикаленко-Келлер писала:

За мій час таких вихованок було чотири; дві з них я ближче знала й

сама вчила їх. Їм "Жіноча громада" давала змогу прожити в Києві, помешкання й харчі, потрібні для іспитів кошти, книжки й допомогу в науці. Одних поміщували в родині, другим давали гроші на кімнату, а харчувалися вони десь в родині, як Варка Царенко з Київщини; Ніна (забула прізвище) з Полтавщини жила і харчувалася у Шульгиних. Третя жила у Грінченків і вона була у них як наймичка. Ще одна, кандидатка Марії Тимченко, жила у Людмили Старицької-Черняхівської. Л. М. Шульгина, моя мати (М. В. Чикаленко), М. М. Тимченко, Є. М. Щербаківська і я допомагали дівчатам вчитися, розподіливши предмети.

... Праця в "Жіночій громаді", скромна і безпретенсійна, давала, скільки собі пригадую, задоволення і радість своїм членам. Для молоді це була добра школа для гуртової праці і дисципліни.²⁹

"Жіноча громада" проіснувала до революції 1905 р., коли політичні обставини царської Росії змінилися й відпала потреба в конспіративних гуртках такого, як вона, типу. Дехто з колишніх членів її продовжував свою освіту й набув професій, не цураючися одночасно громадської й революційної діяльності; дехто одружився з громадськими, політичними чи мистецькими діячами й допомігав своїм чоловікам в їхній роботі або провадив далі свою власну працю.

Нижче подано відомості, які пощастило зібрати про старших членів та про кар'єру й долю членів, що належали до молодшої генерації.

Члени жіночої громади в Києві в 1901-1905 рр.

I. Старша генерація:

1. Грінченко (з Гладіліних) Марія Миколаївна (Марія Загірня), (1863-1928), дружина Бориса Грінченка, письменниця й перекладачка з чужих мов на українську. Член Комісії словника української живої мови Української Академії Наук.

2. Драгоманова (з Кучинських) Людмила Михайлівна (1842-1918), дружина Михайла Драгоманова, його співробітниця й помічниця, перекладачка українських творів на російську мову для російських журналів.

3. Житицька Варвара Іванівна (коло 1845-середина 1920-их рр.), дружина філолога Павла Житецького; громадська діячка, вкупі з Людмилою Драгомановою влаштовувала в 1870-1880-тих роках денні притулки для дітей київських робітників.

4. Романова Дарія Іванівна (Одарка Романова) (186..-19..) Письменниця, авторка оповідань, поезій, казок, друкованих переважно в Галичині.

5. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868-1941), середульша донька драматурга й театрального діяча Михайла Старицького та дружина лікаря Олександра Черняхівського; автор поезій, оповідань, перекладів, п'єс, критичних есеїв і громадська діячка.

6. Степаненко (зі Стешенків) Марія Матвіївна (коло 1872-19..), дружина завідувача книгарні *Киевской Старини* Василя Степаненка і сестра філолога, письменника й громадського та політичного діяча Івана Стешенка.

7. Тимченко (з Кістяківських) Марія Микитівна (1868(70)-19..), дружина філолога й доцента Київського університету Євгена Тимченка.

8. Чикаленко (з Садиків) Марія Вікторівна (1862(64)-19..), дружина видатного громадського й політичного діяча Євгена Чикаленка, який в 1906 р. видавав першу в Росії українську газету *Громадську думку*, а потім *Раду*.

9. Шульгина (з Устимовичів) Любов Миколаївна (коло 1845-1945); рід Шульгиних дав кількох громадських й політичних діячів.

II. Молодша генерація:

10. Гоженко Марія Григорівна (1886-19..), одружилася згодом із Борисом Матюшенком, як і вона — членом РУПу, була українською делегаткою на конгресах Другого Інтернаціоналу; чоловік — лікар, громадський і політичний діяч у 1817-1919 р. професор Українського вільного університету в Празі та Української господарчої академії в Подєбрадах; член НТШ.

11. Грінченко Настя Борисівна (1884-1909), донька Бориса й Марії Грінченків. Належала до РУПу, померла молодою.

12. Кононенко, ім'я з'ясувати не пошастило. Була донькою(?) поета Мусія Кононенка (Школиченка), що жив у 1861-1922 рр.

13. Косач Ізидора Борисівна (1888-1980), наймолодша сестра Лесі Українки, донька письменниці й громадської діячки Олени Косач (Олени Пчілки). Скінчила Київський політехнічний інститут (агрономічний факультет), працювала агрономом, згодом провадила дослідчу та педагогічну роботу. Одружилася з ученим агрономом Юрієм Борисовим; чоловік помер у радянських концтаборах. Сама теж була заслана "за контрреволюційну діяльність" (1937-1940). З 1950 р. жила в США, провадячи літературну й громадську роботу.

14. Лисенко Галя (Галина Миколаївна, 1883 — коло 1974), середульша донька композитора Миколи Лисенка. Співачка, брала участь у батьковому хорі. Одружилася з Костем Шилом — хеміком, який закінчив Київський політехнічний інститут. Розлучившись з

чоловіком, з початку 1920-тих років працювала друкаркою в Кооперативному інституті в Києві та інших місцях.

15. Лисенко Катря (Катерина Миколаївна, 1879-1948), найстарша донька Миколи Лисенка; вчилася на Вищих жіночих курсах у Києві. Одружилася з малярем Віктором Масляниковим. Була музикознавцем, педагогом; завідувала Музичним відділом Всеукраїнської Академії Наук.

16. Лисенко Мар'яна Миколаївна (1887-1946), наймолодша донька Миколи Лисенка, скінчила Московську консерваторію. Піаністка, педагог і директор Музично-Драматичного інституту імені М. Лисенка в Києві, автор підручника гри на фортепіано для педагогів. Була концертмайстром Київської та Львівської опер.

17. Лівницька Євгенія Миколаївна (1881 — початок 1930-тих років), сестра Андрія Лівницького, революційного діяча. Була членом РУПу. Вчилася медицини на Бестужевських курсах у Петербурзі і в Петербурзькому університеті. Віддана ідеї служби народові, до кінця життя працювала лікарем на селах Полтавщини.

18. Лівницька (з Ткаченків) Марія Варфоломіївна (1879-1971), член РУПу, як і чоловік Андрій Лівницький, юрист, видатний політичний і громадський діяч, згодом Голова Екзильного уряду УНР. Була в УСДРП, провадила політичну й громадську роботу, особливо в часи революцій 1905 та 1917 рр. Продовжувала громадську роботу в еміграції в Європі та в Америці.

19. Стешенко (зі Старицьких) Оксана Михайлівна (1875-1941), наймолодша донька Михайла Старицького та дружина Івана Стешенка. Автор дитячих хрестоматій і оповідань для дітей, критичних і літературознавчих праць і перекладів з інших мов.

20. Чикаленко Вікторія Євгенівна (1889?-194?) — молодша донька Євгена Чикаленка. Скінчивши гімназію, одружилася з членом РУПу Олександром Скорописом-Йолтуховським, видатним політичним і громадським діячем. Схоплена по війні більшовиками, як і її чоловік; дальша доля невідома.

21. Чикаленко Ганна Євгенівна (1885-195?) — старша донька Євгена Чикаленка (Чикаленко-Келлер); енергійна громадська діячка, особливо жіночого руху, була представницею українських жіночих організацій на міжнародних феміністичних з'їздах. Добре знаючи кілька мов, писала інформативні статті про українські справи в чужомовній пресі, перекладала книги з чужих мов і також з української (зокрема — на англійську мову *Історію України* Дмитра Дорошенка в 1939 р.), писала і в українській пресі. Одружилася з Георгом-Зігмундом Келлером, німецьким філологом-україністом, одним із кураторів Українського наукового інституту в Берліні.

22. Шульгина Надія Яковлівна (1888-1979, Шульгина-Ішук) —

сестра видатного політичного діяча та історика Олександра Шульгіна. Скінчила Бестужевські курси в Петербурзі й математичний факультет Київського університету; викладала математику в Київському університеті (Інститут народної освіти — ІНО), потім в еміграції за кордоном. Автор праць про викладання математики й підручників з математики. Одружилася з геологом і географом Романом Іщуком; емігрувала до США. Багато працювала для розвитку українського шкільництва, розробляла українську математичну термінологію.

23. Щербаківська Євгенія Михайлівна (1881–1964) — сестра двох братів-мистецтвознавців, археологів та етнографів, Вадима й Данила Щербаківських. Студіювала на Вищих жіночих курсах у Києві, скінчила Київську музичну школу, де потім сама викладала (фортепіяно). Брала активну участь у громадській і політичній роботі, належавши до УСДРП. Одружилася вперше з Методієм Павловським, редактором газети *Рада* і вдруге — з малярем і архітектором Василем Кричевським. Писала літературні нариси, згодом (разом з чоловіком) — підручник з українського народного мистецтва; автор низки спогадів про історичні події 1903 та 1917–1919 рр. Емігрувала до Венесуели.

24. Ярмут Катерина Емануїлівна (1881–19..). Була членом РУПу. За фахом — учений-статистик, написала праці про статистичні досліди Волині та інші. Брала активну участь у революційній роботі; одружилася з членом РУПу, професором хемії та визначним політичним діячем Євгеном Голіцинським.

На жаль, зібрані мною дані далеко не повні, але з них видно, що члени "Жіночої громади" пронесли в собі через усе життя ті високі ідеї, які окрилювали їх у роки перебування в Громаді.

1. Марія Лівницька. *На грані двох епох* (Нью-Йорк, 1972), стор. 115–117. Див. також: Ганна Чикаленко. "Київська жіноча громада в перших роках ХХ ст." *Жінка* (Львів) 1939, стор. 2–3.

2. Марія Лівницька. Там таки; Євгенія Щербаківська-Кричевська. Спогади в листі до автора з 1955 р.

3. Марія Лівницька, стор. 11, 118; Олександр Лотоцький. *Сторінки минулого*. т. II (Варшава, 1933), стор. 248; Євгенія Щербаківська-Кричевська. Спогади в листі до автора з 1955 р.

4. Там таки.

5. Ганна Чикаленко. Там таки.

6. Марія Лівницька, стор. 11, 118.

7. Ганна Чикаленко. Там таки.

8. Там таки.

9. Євгенія Щербаківська-Кричевська. З листа до автора 1955 р.
10. Марія Лівницька, стор. 115-117.
11. Іван Огієнко. *Українська культура* (Катеринослав—Ляйпціг, 1923), стор. 211-217.
12. Олександр Лотоцький. Там таки.
13. Там таки.
14. Там таки, стор. 251-252.
15. Там таки, стор. 253.
16. М. Грушевський. *Українство в Росії* (С.-Петербург, 1906), стор. 17.
17. Іван Огієнко, стор. 220.
18. Ганна Чикаленко. Там таки.
19. Там таки; Марія Лівницька, стор. 11, 118.
20. Євгенія Щербаківська-Кричевська. Спогади в листі до автора.
21. Там таки.
22. Євген Чикаленко. *Спогади*, ч. II (Львів, 1925), стор. 104.
23. Євгенія Щербаківська-Кричевська. З листа до автора 1955 р.
24. Там таки.
25. Марія Лівницька, стор. 131-132.
26. Там таки, стор. 115-117.
27. Євгенія Щербаківська-Кричевська. З листа до автора 1955 р.
28. Ганна Чикаленко, стор. 2-3.
29. М. Грушевський. *Українство в Росії*.

ЖИДІВСЬКА ПРЕСА В ЗАХІДНЬО-УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Олександр Малицький

На території, що була практично під контролем короткотривалої Західньо-Української Народної Республіки (ЗУНР), створення якої проголошено 19 жовтня 1918 р., від січня 1919 р. існувала Західня Область Української Народної Республіки, окупована Польщею в половині липня 1919 р., в якій проживало, крім українського (75%) й польського (12%), теж і жидівське (11%) і невелике число іншого населення (2%).¹ До виникнення ЗУНР жидівське населення, як і українське, мало свою пресу, що з'являлася головню у Львові. Одначе, під час українсько-польських боїв за Львів (листопад 1918 р.) доступ до цих видань став дуже ускладненим, а після того, як 21-22 листопада українське військо залишило Львів, цей доступ зовсім припинився. Це спонукало появу численних нових пресових видань у багатьох провінційних містах ЗУНР, не тільки українських, а й жидівських.

Головним центром жидівської преси став Станиславів (тепер Івано-Франківськ), головню тому, що в цьому по втраті Львова найбільшому місті ЗУНР жиди становили приблизно половину всього населення,² і тут від грудня 1918 р. була столиця країни. За час існування ЗУНР тут з'явилося шість жидівських пресових видань.

Східньо-Галицька Жидівська Національна Рада, до якої входили представники всіх жидівських політичних угруповань і яку українська влада визнавала де факто як представництво жидівської спільноти країни, почала видавати в Станиславіві, місці свого осідку, вже від листопада 1918 р. мовою їдиш тижневик *Дос юдише ворт* (жидівське слово). Ця газета проіснувала до початку лютого 1919 р., коли через брак паперу міська управа вирішила припинити її появу. Редактором і видавцем був тодішній референт преси вищезгаданої Жидівської Ради А. Л. Шусгейм. Газета оголошувала себе як незалежний орган і помішувала повідомлення Жидівської Ради, через що й уважалася неофіційним органом цієї Ради. Але своїм спрямуванням вона була близька до поглядів, що їх заступали поалей-сіоністи (жидівський політичний рух, що поєднував погляди сіонізму з соціалізмом). Тих же поглядів прирєджувався й редактор-видавець *Дос юдише ворт*.³

Паралельно з цією газетою жидівська спільнота Станиславова видавала ще й тижневик німецькою мовою *Юдише фольксцайтунг* (жидівська народна газета). Він почав виходити 28 листопада

1918 р. і протривав до кінця квітня — початку травня 1919 р. Редагував її Х. Шпунд при співпраці М. Фернгоффа, Г. Сафріна й Г. Шпундзона. *Юдише Фольксцайтунг* звертався в першу чергу до того прошарку жидівського населення, що продовжував задержувати прив'язаність до німецької культури, виплекану під час австрійської займанщини. Газета присвячувала багато місця звітам із засідань парламенту ЗУНР, Української Національної Ради. Теж і цей тижневик розглядався як орган, що стояв близько до Жидівської Ради.⁴

Хронологічно третім жидівським пресовим виданням Станиславова за часів ЗУНР був тижневик *Дер юдишер арбайтер* (жидівський робітник). Але і своїм походженням, і напрямом ця газета помітно відрізнялася від обох попередніх. Це був офіційний орган поалей-сіоністів, що спершу виходив у Відні, а приблизно 20 березня 1919 р. перенісся до Станиславова і тут проіснував майже до кінця існування ЗУНР, до червня 1919 р. Газета видавалася мовою їдиш і зверталася в першу чергу до робітничих прошарків жидівської спільноти. Редагували її спершу колишній редактор-видавець тижневика *Дос юдише ворт* Шусгейм, а згодом М. Нейбауер; видавцем був Г. Горовіц. У *Дер юдишер арбайтер* поалей-сіоністи від самого початку існування ЗУНР підкреслювали, що українська держава одинока в світі визнала жидів як національну спільноту і визнала їхню автономію. Тому вони заявили, що жидівська спільнота повинна в усьому активно піддержувати українську державність і брати участь в її обороні. Цією постановою поалей-сіоністи різко відрізнялися від Жидівської Ради, яка після початкових привітань і прихильності до ЗУНР уже 11 листопада 1918 р. заявила про свою неутральність до українсько-польської боротьби та відмовилася від представництва в парламенті ЗУНР і від участі в уряді країни, і тільки при кінці березня 1919 р. почали міняти свою позицію.⁵ Через це *Дер юдишер арбайтер* стояв в опозиції до Жидівської Ради й різко її критикував.⁶

З припиненням газети *Дос юдише ворт* (початок лютого 1919 р.) можливості контакту Жидівської Ради зі своєю спільнотою стали доволі обмеженими: німецькомовна газета *Юдише Фольксцайтунг* поширювалася лише між небагатьома читачами й доступу до широких мас жидівського населення не мала. Зате розбіжність поглядів між Радою й поалей-сіоністами була така велика, що Рада не могла користуватися органом останніх *Дер юдишер арбайтер*. Ця ситуація спонукала Жидівську Раду розпочати видавати свій власний пресовий орган, запланований як видання, що не матиме усталеної періодичності. Вийшло тільки два випуски цієї газети, що мала назву *Міттейлунген фунім остгаліцішен юдишен націоналрат* (повідомлення Східньо-Галицької

Жидівської Національної Ради) й виходила мовою їдиш, 23 лютого та 13 квітня 1919 р. Редактором цієї газети і автором більшості звичайно анонімно друкованих статей був секретар Жидівської Ради, Р. Фагн (Фан).⁷

Після дво- й півмісячного приготування в Станиславові почав з'являтися мовою їдиш перший і єдиний жидівський щоденник часів ЗУНР *Дос юдише тогблат* (жидівський щоденник). Видавала його сіоністична організація, але газета служила теж як орган Жидівської Ради, через що вона припинила появу своїх *Міттейлунген*. Видання було короткотривалим. Перше його число з'явилося 13 травня 1919 р., а вже на сьомому числі з датою 21 травня 1919 р., газета перестала виходити. Редакторами її були М. А. Тененблат та І. Райх. Брак паперу спричинив, крім білого, вжиток паперу і інших кольорів.⁸

Список жидівських періодичних видань Станиславова за часів ЗУНР закінчує газета поалей-сіоністів, видавана мовою їдиш під назвою *Дер неср дор* (нове покоління). Інші дані про це видання (час появи, періодичність, прізвища редакторів) мені недоступні.⁹

Для Станиславова картина жидівської видавничої діяльності за часів ЗУНР у ділянці преси була б неповною, якби не згадати про приготування до видання жидівської газети українською мовою, до реалізації чого в наслідок польської окупації вже не дійшло. Ініціатором такого пляну виступила Жидівська Рада. Метою видання було інформувати українську суспільність про жидівську спільноту країни. 6 травня 1919 р. Рада розіслала до чільних осіб своєї спільноти повідомлення про потребу такої газети для українського світу, неознайомленого чи мало ознайомленого з жидівським питанням, про діяльність такого видання для впливу на хід подій і для оприлюднювання повідомлень про надуживання супроти жидів, висловлюючи наприкінці переконання, що жидівська спільнота цю потребу зрозуміє й збере потрібні на це фонди. Прихід поляків ці пляни перекреслив.¹⁰

Інформації про жидівські періодичні видання в інших містах ЗУНР дуже фрагментарні. Жидівські пресові видання з'являлися ще в Золочеві (три видання), Стриї (два видання) та по одному виданню в Коломиї й Чорткові.

У Золочеві, де жида становили мабуть біля 40% усього населення,¹¹ з'являлися соціалістичні *Ді юдише штіме* (жидівський голос)¹² та *Дос фреєс ворт* (вільне слово)¹³ і сіоністська газета *Дос фолксблат* (народний листок), що згодом переїхала до Чорткова.¹⁴

В Стриї, де жидівське населення нараховувало теж близько 40%,¹⁵ виходили поалей-сіоністська газета *Ді крафт* (сила),¹⁶ і газета *Юдише фолкштіме* (жидівський народний голос) невідомого напрямку.¹⁷

В Коломиї, відсоток жидівського населення якої був такий же, як у Станиславові — біля 50%,¹⁸ виходила поалей-сіоністська газета *Ді неє цейт* (новий час).¹⁹

У Чорткові, куди перенісся з Золочева *Дос фолксблат*, жида становили понад 30% усього населення.²⁰

Всі ці позастаниславівські газети з'явилися мовою їдиш.

Таким чином за час існування ЗУНР жидівська спільнота країни видавала 12 періодичних видань у п'ятьох місцевостях. Крім одного видання німецькою мовою, всі вони з'явилися мовою їдиш. До реалізації плянованого видання українською мовою не дійшло. Ці статистичні дані виступають дуже корисно, коли порівняти їх зі статистикою українських періодичних видань ЗУНР: українці, що, пригадаймо, становили 75% усього населення, випускали 38 періодичних видань,²¹ тоді, коли жида, що становили тільки 11% усього населення, мали 12 періодичних видань. Їхнє публікування такого відносно великого числа видань треба, звичайно, розглядати як значне культурне досягнення в першу чергу жидівської спільноти. Не слід, однак, забувати, що це досягнення уможливила цій спільноті, й це в умовах війни за існування, українська держава.

1. С. Витвицький і С. Баран, "ЗУНР (ЗО УНР) в 1918-1923", у частині "Історія", у книзі Володимир Кубійович і Зенон Кузеля, ред., *Енциклопедія українознавства в двох томах*, том 1, частина 2 (Мюнхен—Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1949), стор. 529.

2. Під час існування ЗУНР перепис населення не проводився, так що тогочасну кількість населення можна усталити тільки приблизно, порівнявши дані австрійського перепису 1900 р. з даними польського перепису 1921 р., наведені тут і далі для Станиславова, Коломиї та Стрия за працею Jacob Lestchinsky, "The Jews in the Cities of the Republic of Poland" (*Жида в містах польської республіки*), «YIVO Annual of Jewish Social Science» (Нью-Йорк), том I (1946), стор. 165 і 166. У 1900 р. жида становили 51,2%, в 1921 р. — 45,2% усього населення Станиславова.

3. Рубн Фагн, *Гешіхте фун дер юдишен націонал-ойтоном'є ін'м період фун дер майрев-українишер републік* (історія жидівської національної автономії під час Західньо-Української Республіки), Львів: Коопферлаг "культур" і редакц'є "морген", 1933), стор. 143 і 147; Leon Streit, "Prasa żydowska w Stanisławowie w okresie okupacji ukraińskiej" (жидівська преса в Станиславові під час української займанщини), в його книзі «Dzieje prasy żydowskiej w Stanisławowie: Szkic historyczny» (Станиславів: Kolo Naukowe "Towarzystwa Przyjaciół Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie", Oddział w

Stanislawowie, 1935), стор. 19; він же, "Chronologiczny spis wszystkich czasopism zyd., które kiedykolwiek wychodziły w Stanislawowie" (хронологічний список усіх жидівських газет, що колись-небудь з'являлися в Станиславові), там таки, стор. 43.

4. Фагн, *Гешіхте*, стор. 147; Streit (Штрайт), "Prasa", стор. 19-20; його ж, "Chronologiczny", стор. 43). Через розбіжність між джерелами назву газети подано тут, можливо, не точно. Фагн, дані якого про цю газету дуже обмежені, подає *Ді фолксцейтунг*; зате Штрайт, у якого знаходимо багато детальних даних про цю газету, подає то «Jüdische Volkszeitung» ("Prasa"), стор. 19), то «Jüdisches Volksblatt» ("Chronologiczny", стор. 43). Назва в тексті статті — це версія, слова якої наявні принаймні у двох джерелах.

5. Соломон Гольдельман, "Українсько-жидівські відносини у Галичині", у його книзі *Листи жидівського соціал-демократа про Україну: матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції* (Відень: жидівське видавництво "Гамойн" на Україні, 1921), стор. [24-29] (лист, писаний зі Станиславова в квітні 1919 р.); Фагн, *Гешіхте*, стор. [21]-24, 46-47, 66-72, [106]-111, 130-134, 234-235 і [236]-248; Матвій Стахів, "Жидівська меншина в Західній Україні в 1918-1919", в його книзі *Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони*, том. IV (Скрентон, 1960), стор. 121-123.

6. Фагн, *Гешіхте*, стор. 143 і 147; Streit, "Prasa", стор. 20; його ж, "Chronologiczny", стор. 43.

7. Фагн, *Гешіхте*, стор. 143-145 і 147; Streit, "Prasa", стор. 20-21; його ж, "Chronologiczny", стор. 43. Дату другого числа газети подано за Фагном. Для цього числа Штрайт подає дату 23 квітня 1919 р.; це, мабуть, помилка.

8. Фагн, *Гешіхте*, стор. 145-146, 147; Streit, "Prasa", стор. 21-22; його ж, "Chronologiczny", стор. 43. Штрайт подає як назву «Dos jidische Tugblat», що мабуть віддзеркалює вимову галицького діалекту їдиш.

9. Фагн, *Гешіхте*, стор. 147.

10. Фагн, *Гешіхте*, стор. 146-147; Streit, "Prasa", стор. 22. Хронологічно це, мабуть, перша, хай і незреалізована, спроба жидівської спільноти України видавати українськомовну газету. Успішні спроби в цьому напрямі були досі в Україні надзвичайно рідкісні. Це київський *Збірник праць Жидівської історично-археологічної комісії* (з'явилось тільки два випуски: перший у 1928 р., і другий, в якому слово "жидівської" вже замінено на "єврейської", в 1929 р.), і *Колвірт емес* (колгоспна правда), півмісячник мовою їдиш, що з'являвся в селі Калініндорф, центрі жидівського автономного району на півдні України (біля Одеси), і який, за свідченням книги *Періодичні видання УРСР: 1918-1950: журнали: Бібліографічний довідник* (Харків: Видавництво Книжкової палати УРСР, 1956), стор. 246, в 1935-1936 рр. мав окремі числа українською мовою, а в 1936-1941 рр. з'являвся мовою їдиш і українською мовою. Поза Україною українську

мову вживають (крім інших) у своїх періодичних виданнях жиди-вихідці з України в Ізраїлі (*Contact* — з'явилося два випуски, і *Діялоги*, досі чотири випуски; обидва видання з Єрусалиму).

11. Для Золочева дані переписів з 1900 та 1921 рр. мені недоступні. Приблизно 40% жидівського населення подає для Золочева карта Володимира Кубійовича, *Етнічні групи Південнозахідньої України (Галичини) на 1. 1. 1939 р.* (Лондон—Мюнхен—Нью-Йорк—Париж: Об'єднання бувших Вояків Українців у Великій Британії, 1953), і від того числа дані кінця 1910 рр., мабуть, далеко не відрізняються.

12. Фагн, *Гешіхте*, стор. 147.

13. Там таки.

14. Там таки.

15. 37,9% в 1900 р., 40,2% в 1921 р.

16. Фагн, *Гешіхте*, стор. 147.

17. Цієї газети Фагн не подає, але він цитує тексти з неї з двох різних чисел (*Гешіхте*, стор. 27 і 153), на підставі чого можна сказати, що газета почала з'являтися під кінець грудня 1918 р., або на початку січня 1919 р., і що вийшло принаймні шість чисел.

18. 50,8% в 1900 р., 44,4% в 1921 р.

19. Фагн, *Гешіхте*, стор. 147.

20. За "Місто Чортків", у книзі Ольга Соневицька, Богдан Стефанович і Роман Дrajньовський, ред., *Історично-мемуарний збірник чортківської округи* (Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто: Наукове товариство імени Шевченка, 1974), стор. 61, жиди (за вірою) становили в 1900 р. 31, 3% усього населення Чорткова. Дані за 1921 р. мені недоступні.

21. Іван Макух, "Преса в Західньо-Українській Республіці", у його книзі *На народній службі* (Детройт: Українська вільна громада Америки, 1958), стор. 246-249. Дані Макуха, можливо, неповні. У статті "Визвольні змагання (1917-1920)", у частині "Преса", у книзі Володимир Кубійович і Zenon Кузеля, ред., *Енциклопедія українознавства в двох томах*, том I, частина 3 (Мюнхен—Нью-Йорк: Наукове товариство імени Шевченка, 1949), стор. 991, подається число 50 видань, без детального обрахування.

СПОГАДИ

ПРО ЮНІ РОКИ КАТЕРИНИ ЗАРИЦЬКОЇ

Уляна Любович

Дитячі та юні роки Катерини Зарицької, або Катрусі, як її пестливо називали. Щоб розказати про ті часи її життя, треба було використати розповіді її рідних, подруг її дитинства, товаришок-пластунук, а теж оживити образ цієї чарівної та взірцевої пластунки в моїй власній пам'яті. Все це вклалося наче кадри фільму. Треба сподіватися, що згодом ці кадри доповнять ті образи з її життя, яких тепер нам бракує.

Життєпис Катерини Зарицької починається в Новому Селі біля Збаража в домі її діда о. Онуфрія Зарицького, де вона народилася 14 серпня 1914 р. Її батьками були Володимира з дому Софійовських і Мирон Зарицькі. Охрестили новонароджену Катериною. Під час Першої світової війни, втікаючи від наступу російської армії, родина переїхала до Коломиї, де жила рідня Володимири Зарицької. Якийсь час мати й дочка перебували там без батька, який вступив до Українських Січових Стрільців (УСС), а опісля до Української Галицької Армії.

Після війни Мирон Зарицький дістав посаду вчителя в державній чоловічій гімназії клясичного типу з українською мовою викладання ("ruskim językiem wykładowym") в Тернополі. Була там теж жіноча гімназія "Рідної школи", але гуманістичного типу, тобто без навчання грецької й латинської мов. Для батька Мирона було дуже важливо, щоб його дочка дістала можливо найширшу освіту, отже, щоб вивчала ті мови. Тож коли вона закінчила підставову школу, він добився того, що її прийняли до чоловічої гімназії, а разом із нею теж подругу її дитячих років Ольгу Дорожовську (тепер Близнак). Була ще в цій клясі третя учениця Леся Танчаківська, батько якої теж учив у цій гімназії.

Мирон Зарицький мабуть передбачав, що цю державну гімназію можуть визнати за "gniazdo wywrotowców" (гніздо заколотників) і закрити її в наслідок таких проявів українського патріотизму, як бойкотування державних польських свят, а теж участь учнів у підпільних організаціях. Тому він переїхав до Львова, де навчав математики в т. зв. Головній чоловічій державній гімназії з українською мовою викладання, в жіночій гімназії сестер Василянок (клясичного типу) та в жіночій гімназії "Рідної школи" Українського Педагогічного Товариства (гуманістичного типу).

Катруся Зарицька стала ученицею гімназії сестер Василянок і відразу вступила до Другого Пластового куреня імени Марти Борецької до гуртка "Пчілка". Курінною цього куреня впродовж кількох років була Марія, або, як її звали, Маша Головка, тепер Лоза. Ця пластова приятелька видержала пробу багатьох років і колишня курінна допомагала Катрусі ще в роки її ув'язнення, аж до останніх днів її життя.

Пригадую собі далі діяльність Катрусі Зарицької у Львові, в Пласті. Тепер уже не тільки розповіді рідні та товаришок, але й моя пам'ять оживлює Катрусю, яку ми звикли кликати "Заруся". Хоч не належала вона до того ж куреня, що й я (33-го імени Ольги Кобилянської), але ми зустрічалися на різних спільних зайняттях в пластовій домівці на вул. Бляхарській. Треба підкреслити, що належала вона до тих, кого не можна не зауважити і про кого не можна забути, навіть, коли згадуємо нецікаві події. Недавно я бачила знімок, як пластунки, а між ними Заруся, пакують цинамон до торбинок, чим заробляли на пластові потреби (а потім дома не можна було позбутися запаху цинамону). Очевидно брала вона завжди участь у всяких святах чи спільних діях, походах чи прогулянках.

Здисциплінованими колонами маршували пластуни курінь за куренем крізь ціле місто в час Зелених Свят на Личаківський і Янівський цвинтарі, щоб брати участь у панахидах над гробами УСС, які впали в боротьбі за волю, чи над гробом замордованої на Бригідках Ольги Басарабової. Відразу за Першим хлоп'ячим куренем, маршував Другий, і в його перших рядах була Заруся. Учасники тих торжеств-демонстрацій напевно дотепер пам'ятають драматичний голос о. прелата Л. Куницького, який виголошував промову, або й виступи учасників визвольних боїв УСС. Пластуни влаштовували біг-естафету з цвинтаря на горі Маківка на Янівський цвинтар. Я наче бачу Романа Шухевича, знаменитого спортсмена-бігуна, який вбігав попри пластові курені, несучи землю з могилок на Маківці на Янівський цвинтар. Пластуни вишикувані куренями, між ними жіночі: Другий — з рожевими хустинами (гімназія СС Василянок), Третій — з червоними хустинами (учительський семінар) і 33-ій з біло-фіолетовими хустинами (гімназія УПТ).

Бувало, що поліція розганяла, або й заарештовувала учасників цих походів чи панахид, фактично демонстрацій.

Хоч Катруся не займала якихось провідних постів, вона була всюди, де треба було виконати якесь важке завдання, допомогти комусь. Мала вона особливий особистий чар, який ми тепер звемо "каризмою". Спокійна, неголосна, але весела, мала почуття гумору й була дотепна. Одна з її близьких товаришок-пластунки

4. XI. 1914 - 29. VIII. 1986

КАТЕРИНА МИРОНІВНА ЗАРИЦЬКА

розказала, як Катруся була скарбничою в своєму курені й уміла зручно збирати внески. Розказала про одну пластунку, яка дуже нерado платила т. зв. "вкладки", не любила позбуватися грошей. Одного разу Заруся запитала її, чи вона могла б позичити їй 5 злотих. Та радо погодилася й дала Зарусі 5 злотих. Скарбнича Заруся подякувала, кажучи: "Це буде якраз твій залеглий внесок".

Вона брала участь не тільки в діях львівського коша чи свого куреня. У 1929 р. Катруся була учасницею табору на "Соколі". В

наступному році разом з майже усіма членками свого гуртка "Пчілка" таборувала в Монастирку над Дністром. Цей табір організувала й вела пластунка Галя Мороз з Тернополя. Допомога вести його досвідчені пластуни "Чорноморці" (мені згадували Яська Сенева). Хоч "Пласт" розв'язано в 1930 р., Заруся брала ще участь у водній прогулянці через Волинь на Полісся у 1931 р.

Пластова молодь дуже любила Зарусю, а наявний доказ цього те, що одного разу вибрали її "Місс львівського Коша". Треба пояснити, що це не був якийсь конкурс, де журі вирішувало, хто найкращий. Молодь купувала маленькі кокардочки на шпильках і чіпляла їх до блюзок пластунів і пластунок, тих, яких уважали найкращими. Дохід з продажу призначали для політичних в'язнів. І якраз однією з таких вибраних була Катруся Зарицька, яка скромно, трохи наче засоромлена, прийняла цей вибір.

Треба згадати про незабутні "Свята весни" цілого Львівського пластового коша, які відбувалися звичайно на т. зв. "Сагари" недалеко Брухович. Серед соснового молодняка пластуни розкладали шатра, відбували різні теренові вправи, готувалися до програми. Спочатку відбувалася офіційна частина, потім звіти, іменування пластунів на різні ступені, відзначення, а також виступи куренів, а вечором була весела ватра.

Незабутнє Свято весни 1930 р. Пізнім вечором вирушили пластуни походом із "Сагари" до Львова. В нічній тиші голосно лунали кроки пластунів, що маршували по вул. Замарстинівській аж до Стрілецької площі, а там розходилися. Йшли мовчки, чи то втомлені, чи під враженням передчуття, що це останнє легальне пластова свято. За кілька місяців Пласт розв'язали.

30 липня 1930 р. пластун Гриць Пісецький загинув під Бібркою, виконуючи бойове завдання Української Військової Організації (УВО). Він ішов після закінчення водної прогулянки на Полісся, до табору на Соколі в Горганах, а по дорозі мав виконати завдання, яке йому доручило УВО. Був він у пластовій уніформі, що стало претекстом для польської влади, щоб розв'язати Пласт.

Не від речі, на мою думку, буде пригадати тим, хто знав Пласт тих років і пояснити тим, хто його не знав, що ця організація не була самоціллю сама для себе. Її завданням було підготувати молодь до труднощів життя, до виконання завдань, поборювання труднощів, які поставити перед ними не тільки особисте життя, але й батьківщина. Пластові табори чи то на Соколі, Остодорі, чи над Дністром, а чи мандрівні, водні — це не були відпочинкові чи розвагові оселі. Учасники мусіли працювати фізично (на будові спортивної площі, куренів чи колиб), поборювати труднощі мандрівок, по диких горганських горах-скелях чи по водах Волині, Полісся, Дністра. Важливим була товариськість і співжиття таборо-

виків. Треба теж згадати зв'язок з населенням під час мандрівок не тільки в близьких Карпатах чи Бескиді, але й на Волині, Поліссі.

І якраз у тих обставинах Катруся показала всі потрібні прикмети, серед них витривалість, але теж життєрадісність, приязнь, неабияку зручність і всякі здібності, потрібні в поборенні труднощів таборування та мандрівок.

Пам'ятаємо її ще й поза Пластом. Вона брала участь у спортивних зайняттях. Ми бачили її на площі Сокола-Батька із спортивним гуртком гімназії Сестер Василянок. Вона вчилася гри на фортепіані в Музичному Інституті імені Миколи Лисенка, наскільки пам'ятаю, в класі професора М. Криницької. Інститут був не тільки школою гри на всяких музичних інструментах, науки теоретичних музичних предметів, але був теж осередком товариських зустрічей. Пам'ятаємо її не тільки звідтам, але теж на забавах. Бо дуже любила танцювати, була однією з нас, веселою, доброю, товариською дівчиною.

Як сказано, вчилася вона в гімназії сестер Василянок від п'ятої класи. Мирон Зарицький вчив там математики, до якої і його дочка виявляла не абиякий талант. Її шкільна товаришка розказує, що професор, відомий своїми різними незвичайними помислами, замість пояснювати якесь нове математичне правило, сідав на лавку, а Катруся біля таблиці розв'язувала й пояснювала завдання.

Крім загальної освіти, яку давала гімназія, вона вивчала мови так, що читала англійською й німецькою мовами без словників, а французькою зі словником.

Матуру склала Катруся Зарицька в 1932 р. і почала студіювати в Львівській політехніці мірництво. Прослухавши чотири семестри, вона саме почала студії третього року навчання (п'ятий семестер), коли осінню 1934 р. її заарештували під закидом співдії у вбивстві міністра Перацького.

Читаючи звідомлення з голосного т. зв. Варшавського процесу, хочеться підкреслити, що обидві обвинувачені — Дарія Гнатківська і Катруся Зарицька — заявили, що були пластунками.

Діяльність Катруся Зарицької в підпільних організаціях, УПА, тюремні роки її життя, є поза мою тему, хоч усе це зливається в один струмінь її життя. Алеж здається незвичайним і важливим знати, як і де схрестилися долі таких двох незвичайних особистостей, як Катруся Зарицька і Михайло Сорока.

Про Михайла Сороку треба спочатку сказати, що він теж був пластуном, а ті, хто його знав з тих часів, розказують про його незвичайно милу, дружню вдачу. Був він, як і Катруся, непересічно здібним, мав гарний голос, рисував. Він мріяв про науку мистецтва, може архітектуру. Перебував довший час у Празі, де дружив з Олегом Кандибою (Ольжичем), теж пластуном.

Заарештували його поляки якраз, як він перейшов кордон з Чехо-Словаччини до Польщі в Карпатах. Коли читати те, що про нього писали його співв'язні, і порівняти те, що знаємо і що пишуть про Катрусю ті, які перебували з нею в тюрмах чи таборах, приходять на думку слова поета:

Пригадай у перловім намісті
дві перлини споріднені є.

Познайомилися вони, а радше побачилися в польській тюрмі в Станиславові, а точніше в тюремній каплиці. Тут пригадалося, що товаришки Катрусі, шкільні й пластунки, розказують про її побожність. Отож під час Служби Божої ув'язнені жінки стояли на балконі, а чоловіки внизу. Сорока виконував обов'язки дяка та паламаря. Там вони зустрілися, а точніше побачили одне одного. Залишали одне для одного записки на кріслах, може перес-тукувалися з камери до камери.

Коли в 1939 р. розпочалася війна, Сороку-в'язня повезли поляки під конвоєм, мабуть, до Берези Картузької, але опинилися вони в Рівному, де їх зустріла Червона армія, яка йшла "визволяти братів українців і білорусів". Вони звільнили Сороку (що не перешкодило їм згодом знову його заарештувати). Але тоді він відразу поїхав до Львова і там осінню 1939 р. молоді повінчалися в церкві св. Юра. Недовго втішалися вони свободою. Катрусю Зарицьку і Сороку знову заарештували, так що сина Богдана породила вона у в'язниці в Бригідках у 1941 р. Для матерів була там окрема камера, з порівняно кращими умовами, було тепло, а малята мали свої ліжечка. Звичайно радянська влада забирала дітей ув'язнених батьків, щоб віддати їх на виховання до державних дитячих будинків. Завдяки втручання депутата Кирила Студинського, дозволили батькам Катрусі забрати малого Богдана. Катрусю, припускаючи, що її невдовзі вивезуть кудись, дуже хотіла мати знімок сніночка. Мирон Зарицький попросив Михайла Пежанського зробити фото малого. Відразу ж він не тільки зфотографував малого, але й з дня на день робив відбитку, яку в хлібі передавали до в'язниці мамі.

Катрусю Зарицьку перебувала до вибуху німецько-радянської війни в Бригідках, і чудом якимось удалося їй уникнути долі тих, кого більшовики, відступаючи, повбивали в тюрмах.

Під час німецької окупації Катрусю Зарицьку-Сорока продовжувала студії в Політехніці і одержала диплом інженера-мірника. Таким чином ця здібна жінка в перерві між одним арештом і другим, читаючи навіть в тюрмі професійні підручники, змогла закінчити виші студії. Розказують, що її батько часто

передавав їй до тюрми, ще за польських часів, математичні завдання, які вона розв'язувала.

Мирон Зарицький був визначним математиком. За Польщі він належав до т. зв. групи львівських математиків (до якої належав теж відомий польський математик Банах). Радянська влада знала про це, так що навіть тоді, коли його дочка перебувала в тюрмі, він викладав у львівському університеті, а коли згодом був уже напів-паралізований, його возили на виклади автом.

Його дружина Володимира, жінка незвичайної вдачі й розуму, зуміла разом з мужем виховати внука Богдана, здібного мистця.

Приблизно п'ятнадцятирічною Катруся Зарицька складала пластову присягу, перші слова якої: "Бути вірним Богові й Україні". Ця присяга не була для неї тільки словами. Вона стала жінкою-легендою у в'язниці і в таборах, а коли її питали, що дає їй силу зберегти таку надлюдську поставу у нелюдських умовах, вона відповідала: "За мною стоїть Україна". І це її заповіт: відповідальність за батьківщину!

Ця свідомість дала їй силу задержати всі ті прикмети, які відзначали її, коли вона була молодою пластункою. Про це я дізналася з листа, який я одержала від мосі приятельки, з якою ми разом топтали пластові дороги, стежки й плаї. Вона живе близько місця, де мешкала Катруся Сорока, й боляче відчула її смерть. Коли я прочитала, як вона характеризує Катрусю, я довго держала листа в руках і думала, про яку Катрусю вона пише, чи про "Зарусю", з якою ми маршували на "Сагару", а чи про цю жінку, що майже півжиття провела ув'язнена, далеко від рідних? А слова листа такі: "Я її дуже любила за її життєрадісність, активність, товариськість, енергію і всебічні здібності. Голова мудра, руки золоті".

ЗАМІСТЬ ВІНКА НА МОГИЛУ

Дарія Лебедь

Ми вшановуємо тепер пам'ять Катрусі Зарицької-Сороки, жінки-героїні. Всі ми, що її знали, або тільки чули про неї, оплакуємо її смерть і згадуємо її мученицьке життя. Молодій генерації залишила вона заповіт: продовжувати те, що вона почала і що послідовно проповідувала ціле своє життя: здобуття української незалежної держави. В 40-ий день її смерті виголосила слово молода людина, мабуть, член СУМу, що сказала:

Сидіти в тюрмі за визволення народу означало внутрішньо визволитися, скинути з себе кайдани, гордо піднести голову — це був живий протест проти окупації. Який парадокс: людина в кайданах — внутрішньо вільна. І цією внутрішньою свободою Катерина Зарицька жила ціле своє життя — бажання волі було стимулом її боротьби. І кожний раз, коли випущено її з тюрми, вона продовжувала свою боротьбу й наново була арештована.

Катруся народилася в патріотичній родині Мирона і Володимири Зарицьких, і була їхньою єдиною дочкою. Вона виростала на традиціях 1918 року й проголошення Української Держави Січових Стрільців.

Катрусю я знала з ранніх шкільних років. Ходили ми до різних львівських гімназій: Катруся — до гімназії Сестер Василіянок, я — до Дівочої гуманістичної гімназії, але зустрічалися ми часто. То на спільних концертах, то на панахидах чи національних святах, то в Пласті чи в Музичному Інституті імені Лисенка, до якого ми обидві ходили.

Попробую розказати про наші перші кроки в Юнацтві Організації Українських Націоналістів (ОУН). Був це 1930 рік, і були ми тоді в 6 гімназійній класі. Належали ми до двох різних ланок, що мали по 5 членів. Кожна ланка мала свою провідницю-виховницю. В строгій конспірації сходилися ми раз на тиждень. Вивчали історію і географію України, декалог, читали спогади з визвольної боротьби України, а також з боротьби інших народів, читали і давали оцінки статей у пресі, а головню вчилися любити Україну понад усе. Прикладом для нас вже тоді були: Любович, Юліян Головінський і, очевидно, Ольга Бесараб. До наших завдань належало підготовляти в гімназії бойкот відзначування польських національних свят, або іменин Пілсудського, чи переводити одноденну голодівку в річницю бою під Крутами. Допомогали ми теж

Комітетові політичних в'язнів. Носили до тюрем обіди і пачки, а часом подавали себе за когось з родин поодиноких політичних в'язнів, щоб дістати з ними побачення. Все це ми брали дуже серйозно, і мушу сказати, що тодішнє виховання юнацтва виробило в нас характер і почуття національної гордості.

Так дійшли ми до весни 1932 р. і закінчення гімназії. Закінчили ми також з юнацтвом і перейшли в дійсні члени ОУН. Два роки я не зустрічалася з Катрусею, бо я перейшла у свій (Косівський) терен, а Катруся залишилася у Львові. Від її близьких співробітниць, одначе, знаю, що працювала вона тоді у відділі пропаганди, де розширила й поліпшила систему кольпортажів і вже тоді виявила провідницькі здібности. Попри особистий чар і велику скромність мала вона ще цей особливий дар викликати до себе довір'я. Всі Катрусю любили й поважали.

Грудень 1932 р. — це дата мученицької смерти Біласа та Данилишина. Ввесь народ був у жалобі, оплакуючи цих молодих українських патріотів. Складали про них пісні та вірші. Кількість членів організації зростала, а народ ставав все свідомішим і свідомішим.

У 1934 р. весною приїхала я до Львова й коротко перед виїздом до Варшави стрінула Катрусю, мабуть, на вул. Сапіги. Ми коротко перекинулися словами, не припускаючи тоді, що за пару місяців зустрінемося в Варшаві, в тюрмі на славетному Павіяку (тюрма ще з царських часів). Було це коротко перед тим, як дали нам акт оскарження в справі замаху на польського міністра внутрішніх справ Бронислава Перацького. Одного дня вели мене з переслухання і на коридорі побачила я несподівано Катрусю. Ми перекинулися поглядами, не зраджуючи, що знайомі. Прийшовши до камери-одиночки, за допомогою інших в'язнів дошукалася я, де сидить Катруся, і, перестукуючися в'язничною абеткою, ми сконтактувалися. Яка це була радість! Очевидно, були ми дуже обережні й говорили тільки про особисті справи. Після одержання акту обжалування зорієнтувалися ми в усій справі загалом й тоді говорили вже вільніше.

Так надійшов час розправи. Катрусю обвинувачували у тому, що вона допомогла Грицеві Мацейкові, який виконав замах на Перацького, перейти кордон до Чехо-Словаччини. Вона, очевидно, все заперечувала. Вела себе під час слідства й суду дуже гідно й певно. Катруся відмовлялася говорити по-польськи, як більшість із нас. Вона була все в доброму настрої й навіть весела. Пам'ятаю, що під час розправи з родини Катрусі була присутня також її бабуня, яку вона обожнювала. Тоді бабуня Катрусі, моя мама, адвокат Ганкевич і ще дехто часто бували в гостинному домі Лівіцьких, які в день присуду були присутні зі своєю донею Наталею в залі суду.

Процес почався 18 листопада 1935 р. і тривав до 13 січня 1936 р. Підсудних було 12 осіб.

Головною метою самого замаху, а потім процесу було: звернути увагу світу на поневолення наших земель Польщею та намагання асиміляції, а, з другого боку, показати, що український народ, а головню молодь, є готова вести боротьбу за незалежність. На мою думку, ми це досягнули, бо світ заговорив про Україну і з симпатією та зрозумінням поставився до підсудних.

Редактор Іван Кедрин в передовиці газети *Діло* ч. 308 писав:

Величезне зацікавлення, яке той процес викликає у найширших колах і українського і польського і чужинецького світу, є 150 зголошених представників ріжномовної преси (на 40 існуючих у маленькій залі місць!) і це вже вказує на небуденний характер процесу; колиж пригадаємо, що всі ці представники преси — це не звичайні судові справоздавці, а політичні референти своїх часописів, діячі, які не признають бульварних сенсацій, лише підходять до подій як до суспільних явищ — зрозуміємо ще краще вагу цього процесу.

Подам тепер кілька голосів з закордонної преси: берлінський двотижневик *Остлянд* від 1 грудня 1935 р. подає:

18 листопада почався у Варшаві процес проти 12 українців. Їх обвинувачують у вбивстві міністра внутрішніх справ Перацького. В цьому процесі не йдейться тільки про те, щоб судити вбивць з 15 червня м. р. Тут мова про політичне питання європейської ваги, а власне про питання, чи можливе погодження українців у рамках нинішнього європейського державного устрою...

Під кінець першого дня процесу французьке радіо проголосило:

У Варшаві почався процес проти 12 українців, студентів і студенток, обвинувачених у вбивстві міністра Перацького. Підсудні мали б бути членами Організації Українських Націоналістів, що вже від років веде боротьбу за відновлення самостійности України. Підсудні відмовляються говорити по-польському. Їхня постава перед судом — горда й бадьора, хоч не одному з них грозить кара смерти.

Того ж таки вечора офіціоз французького міністерства закордонних справ подав телеграфом інформацію представника агенства Аवास (HAVAS), що був на процесі не кореспондентом, а тільки спостерігачем. Телеграма була майже дослівна, і вістка, яку вона подала, рознеслася по радіо, а вся ранішня преса подала її на своїх сторінках.

Манчестер гардіян від 19 листопада подав опис першого дня процесу і повідомив, що обвинувачені відмовилися давати зізнання польською мовою. А ось уривки з тодішніх повідомлень польської протиурядової преси. Варшавський журналіст Регніс писав: "Кожний, що сидить на лаві обвинувачення, викликає відрухи співчуття. Зворушує ідейність, бажання героїства, завзяття... на лаві обвинувачення сидять молоді люди, що через тюрму входять на арену політичного життя і то в добі найнещасливішій".

Робітник у ч. 10 від 1936 р. помістив статтю "З поза судової зали", де пише:

День присуду... Останній акт процесу, а одночасно останній день року згідно з греко-католицьким календарем. Від ранку вулицю Мйодову густо обставила поліція. Закордонна преса — а, як кажуть, і провінційна, й варшавська — ледве може поміститися на пресових лавках. У залі, що досі поза моментами промов, світила пустою, тепер тіснота. Внизу, в залі, гуртуються журналісти, щоб якнайшвидше довідатися про присуд. Навіть і тут помітний настрій хвилювання. Перед 12 годиною з бічного входу з'являється довгий ряд темно-синіх мундирів. Поміж тією, двічі побільшеною ескортою ідуть підсудні. Йдуть сходами нагоду. Спокійні, на обличчях помітне опанування. Може дещо блідіші, може більше блищать у них очі, але їхні рухи не зраджують навіть того хвилювання, що завважається в публіки. Минають довгі хвилини, нас денервує чекання. Вже по 12 годині. Там, нагорі, у великій гарній залі, падають тепер слова присуду... На сходах чути швидкі кроки, це біжать кореспонденти до телефонів. Падають короткі слова: три присуди смерті... На сходах починається рух, знову з'являються темно-сині мундири, а між ними підсудні по черзі зникають у дверях, що ведуть до кімнати в'язнів... Тепер іде публіка юрбою, галасливо обговорюючи присуд... Тоді знову йде рідня... Блідий батько Зарицької, мати Гнатківської, на її обличчі видно сльози. Останніми виходять оборонці. На їхніх обличчях повний спокій, вони виконали все, що їм дано виконати. Сьогодні закрито останню карту процесу. Люди висловлюють думки, враження... в в куті подвір'я чорніють понурі силуети в'язничих авт, що ждуть засуджених... Останній день греко-католицького року... Останній день процесу...

В тому самому *Робітнику* від 16 січня 1936 р. Мечислав Недзялковський домагався цілковитої ревізії польської політики супроти українців.

Відгукнулася на процес теж наша еміграція за океаном. В Америці та Канаді скликали віча, протестуючи проти насильницької політики Польщі й солідаризуючися вповні з підсудними. Такі віча відбулися з ініціативи Українського національного об'єднання по всій Канаді. Українське жіноцтво Вінніпегу скликало окремо своє

віче протесту в Інституті Просвіти, щоб запротестувати проти тяжких засудів, зокрема дівчат. Доповідь виголосила Марія Гуляй. Доповідачка подала приклади, який розголос у світі зробив цей процес. На вічі були делегатки десятків різних жіночих товариств.

Паралельно з тим розгортається така сама протестна акція в Америці. В неділю 23 лютого 1936 р., в одній із найбільших заль Нью-Йорку відбулося велике віче проти засуду у Варшаві. Прибули представники майже всіх церковних, допомогових, культурно-освітніх і політичних організацій. Промовляли Дмитро Галичин, Володимир Душник і англійською мовою адвокат Пізняк.

Під час процесу були хвилини великого піднесення й гордості, коли слухали свідчення підсудних — Степана Бандери, Миколи Лебедя, Миколи Климишина, Ярослава Карпинця, Ярослава Рака і Катрусі Зарицької. А були хвилини, коли ми слухали зізнання польською мовою підсудних, що заломилися в слідстві й обтяжували інших друзів. І це були міцні хлопці, мужчини, що займали в Організації відповідальні пости. А на їхньому тлі — молоденька, тільки 21-літня Катруся, що ні в чому не призналася, не зрадила нікого.

13 січня 1936 р., в надвечір'я нашого Нового Року, пролунав суворий вирок:

Степан Бандера, Микола Лебедь, Ярослав Карпинець — смертна кара;

Микола Климишин і Богдан Підгайний — довічне ув'язнення;

Дарія Гнатківська — 15 років тюрми;

Іван Малюца, Роман Мигаль і Євген Качмарський — по 12 років тюрми;

Катерина Зарицька — 8 років тюрми;

Ярослав Рак і Яків Чорній — по 7 років тюрми.

В наслідок амністії три вироки смерти замінено на довічне ув'язнення. Апеляційна розправа відбулася 27-30 квітня того ж року. Тоді застосовано амністію до вироку Катрусі Зарицької і Рака, яким вирок зменшено до 4 років, а Чорнієві — до 2 років. Решті підсудним залишилася кара первісного засуду в січні 1936 р.

Після того наші дороги з Катрусею розійшлися. Мене перевезли в західню Польщу до тюрми у Фордоні, а Катрусю повезли до Львова на процес Степана Бандери і його товаришів, що почався у Львові 25 травня 1936 р. Оскаржених там було 23, а прізвища говорять самі за себе: Степан Бандера, Роман Шухевич, Володимир Янів, Ярослав Стецько, Іван Равлик, а разом з ними Катруся Зарицька, Віра Свенціцька та Дарія Федак. Катрусю оскаржувано в проведенні розвідки в зв'язку з плянованим замахом на комісара поліції Косодубського. Дістала вона тоді вирок у 5 років, зменшений амністією до половини.

З польської тюрми Катруся вийшла при кінці 1938 р. Тоді вона пізнає й виходить заміж за Михайла Сороку. З приходом більшовиків на західні українські землі її заарештовано разом з чоловіком органами НКВД в березні 1940 р. Перебуваючи в Бригідках у Львові, Катруся там 4 вересня 1940 р. народила сина Богдана.

З вибухом радянсько-німецької війни вона чудом вирвалася з Бригідок. Катруся виходить з розваленної, напівзгорілої тюрми. Видно, Бог охоронив її для більших завдань.

Під час німецької окупації, себто від кінця 1941 р., вона провадить жіночим юнацтвом, а від 1944 р. організує та очолює Український Червоний Хрест, а також жіночу ланку. На щастя, німці її ні разу не заарештували.

Це був час, коли український народ став на боротьбу проти німців і більшовиків на два фронти, час героїських учинків і смерти провідних членів ОУН і Української Повстанської Армії (УПА), з яких назву: Романа Шухевича-Чупринку, Дмитра Мирона-Роберта, Миколу Лемика, Івана Климова-Легенду, Василя Сидора-Шелеста, Василя Охримовича, Володимира Граба та сотні інших. А з жінок: Олену Телігу, Ганку Максимець, Галю Столяр і знову сотні дівчат і жінок, що загинули від німецьких і більшовицьких куль чи в німецьких та московських концтаборах смерти.

Коли більшовики знову зайняли наші західні землі, стає Катруся зв'язковою Головного командування УПА і особисто генерала Тараса Чупринки. В жовтні 1947 р., оточена біля Ходорова енкаведистами, відстрілюється, а коли не має виходу, вживає отрути, щоб не зрадити друзів. Її, однак, відрятовують. Катруся, тверда й незламна, не зраджує нікого і йде на довічне каторгу.

Пам'ятати Катрусю будемо за її незламність, відвагу, посвяту, а найбільше за її безмежну любов до свого народу, за самостійність якого боролася до кінця і якому віддала понад половину свого життя. Коли обрахувати її повний строк радянської тюрми і концтаборів і попередні роки, проведені в польських і більшовицьких тюрмах, — це буде більше, ніж тридцять років.

Померла Катруся на 72 році життя. В похоронах, як подають з України, взяли участь сотні людей. Було багато вінків, прикрашених червоною калиною.

Її поховали в рідному Львові на Личаківському цвинтарі, де так часто ходила молодістю дівчиною на могили наших героїв. Ввижається мені Катруся у колі закатованих і розстріляних друзів. Немає там "ні хвороби, ні журби — лише життя безкінечне".

СПОГАД ПРО КАТЕРИНУ ЗАРИЦЬКУ В РАМКАХ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПІЛЬНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА

Ірина Савицька-Козак

На 1943 рік припадає початок організації Українського Червоного Хреста (УЧХ) в підпіллі. Цю справу передано до компетенції жіночої мережі в Організації Українських Націоналістів (ОУН) і головою Червоного Хреста призначено Катрю Зарицьку. Катря Зарицька в той час жила у Львові з батьками та сином Богданом, який народився в 1940 р. у в'язниці за першої більшовицької окупації Галичини. Дитина перебувала з матір'ю у тюрмі десять місяців, опісля адміністрація в'язниці віддала хлопчика батькам Катрусі. Хоч мати дуже любила свого сина, але переконана, що доля може розлучити її з Богданом, вона свідомо дбала про те, щоб він звикав більше до бабуні й діда.

Одночасно — за німецької окупації — Катруся Зарицька продовжувала технічні студії, які закінчила з дипломом інженера. Катруся не мала переконання, що ці студії їй придадуться; вона вчилася головно задля батька, який, сам будучи вченим фахівцем, дуже собі цього бажав. Самозрозуміло, що в зв'язку зі студіями її час був дуже обмежений.

Організуючи УЧХ, вона відразу створила Крайовий провід цієї організації, потім поділений на область, округу, район, аж до низу. Ще до того часу існували санітарні пункти в селах, але це не було зорганізоване, зцентралізоване і не було попросту охоплене якоюсь завершеною організаційною структурою чи системою. Структура УЧХ, як я вже сказала, була побудована за територіальним принципом, отже, не від краю до станиці, а на кожному шаблі кожна провідниця УЧХ, одночасно провідниця жіночої сітки ОУН, входила в склад даного проводу, тобто то був або провід району, або провід округи, або провід області чи краю. УЧХ, організований Катрусєю, складався з різних відділів. До першого — медично-санітарного — належало організування шпиталів, бункрів, перев'язувальних пунктів, забезпечення лікарським і санітарним персоналом, опіка над пораненими та хворими. Між іншим, між нашими лікарями у нас у лікарнях було багато лікарів-євреїв, особливо під час війни. Їм давали можливість вийти з гетто, приймали на працю, і так вони рятували собі життя і рівночасно ставали в дуже великій пригоді, бо своїх лікарів ми ще мали дуже мало. Другий відділ, який був дуже важливий, був фармацевтичний. Треба ще сказати, що на чолі обох

відділів стояли фахові особи, тобто на чолі медично-санітарного стояв лікар, а на чолі фармацевтичного стояв аптекар Нуна Петрушевич під псевдонімом "Дух". До них належали такі завдання: заготівля ліків шляхом закупу або наскоків на військові аптеки, приготування ліків з різного зілля, магазинування медикаментів, розподіл в терені та до шпиталів. Третій, теж дуже важливий відділ, був відділ суспільної опіки над родинами членів УПА, заарештованими чи засланими, над самітніми дітьми, які залишилися без родин, які були, зокрема в більшовицький час, вислані на Сибір чи донебудь в інші простори Радянського Союзу. Потім був вишкільний відділ, завданням якого було організувати вишкіл медиків, спеціально лікарів, бо лікарів не було чи санітарок на перев'язувальні пункти і до шпиталів, або до бойових відділів. Так само треба було вишколювати фармацевтичний персонал, бо його також не було. Все це належало до обов'язків УЧХ в підпіллі, і це все треба було очевидно зорганізувати і провести в життя.

Я почала співпрацювати з Катрусею в 1943 р., тоді, коли почали організувати підпільний УЧХ. Сконтактувала мене з нею Анка, яка була жінкою Михайла, шефа СБ в той час. Вона діяла в системі жіночої сітки УЧХ і тоді пішла на контакт зі мною, пов'язавши з Катрусею Зарицькою. Я до того часу працювала в Юнацті, в крайовому проводі, отже, то була для мене перша зустріч з активом ОУН.

Німецьку окупацію, як я вже сказала, Катруся пережила у Львові. Вона тоді не мала великих можливостей пересуватися на терені й виходила на контакти до Львівської області, яка була безпосередньо під її контролем.

Як виглядала праця УЧХ? Керував, як я вже сказала, Крайовий провід, який очолювала Катруся. Відбувалися час до часу його засідання, на якому обговорювали всі справи, зв'язані з організацією, а рівночасно справи, що належали до сітки жіночої організації, бо треба було також проводити те, що в нас було дуже важливе — певний політичний вишкіл жінок, бо це грало потім важливу роль для організації УЧХ. Всі справи обговорювалися на засіданнях, кожний реферував про свій досвід, про особливості труднощів в терені, з чим треба було рахуватися, які треба було внести зміни і т. д. Все це обговорювали спільно і тоді приймали певні постанови, скажім, як треба далі поводитися в терені і на що треба особливо звертати увагу. Важливо було б тут сказати, що ми, очевидно, використовували, як і Катруся, великий досвід, який принесли з собою наші друзі з Волині, де збройна боротьба розпочалася раніше, ніж почалися бої в Галичині, і тому певний досвід з Волині був для нас взірцем того, як і що треба робити, як треба організувати справи. До сутичок на західніх українських землях

доходило вже, властиво, в 1942 р. Тоді в селах існували самооборонні відділи, які обороняли населення від нападів німецького війська, точніше від німецьких поліційних залог. Щойно пізніше з тих відділів починають поставати більші відділи, сотні, постала УПА, яку від 1943 р. офіційно так вже називали.

Тоді Червоний Хрест починає рівночасно не тільки організувати санітарні пункти в окремих селах, але й малі шпиталі в районах, та більші — в областях, і тоді почали також звертати увагу на організування санітарної служби при бойових відділах. Це вже належало безпосередньо до лікаря, який очолював медично-санітарний відділ при УЧХ. Кожний відділ УПА мав вишкolenих санітарів, які провадили санітарну опіку безпосередньо у відділах серед вояків УПА. У випадку поранення вояків їх відвозили до шпиталів. Мережу шпиталів розбудували на всю Галичину. За німецьких часів ті шпиталі могли бути в хатах на селах. Німці, відома річ, в деяких околицях не показувалися, боялися приходити, а як приходили, то такими великими відділами, що наша розвідка вже заздалегідь знала про те, що наближаються німці і тоді вояків, які лежали в шпиталях, можна було перевезти до іншого села, на інші пункти, які заступали упівський шпиталь. За більшовиків були вже шпиталі тільки в криївках, але ті криївки треба було підготувати ще в умовах німецької дійсності в свідомості того, що наближаються більшовики. Не було жадних ілюзій щодо того, що німці залишаться, всі ми були цілком певні, що раніше чи пізніше прийдуть більшовики, і тому провадили ввесь час підготовку для приходу більшовиків. Це все треба було спочатку розпланувати, а тоді перевести в життя. Допомогали нам інші референтури чи спеціально для того призначені відділи, які копали криївки, але все це належало, як я вже сказала, до компетенції УЧХ, а значить до обов'язків Катрусі Зарицької.

Я не знаю, де пережила Катрусю відхід німців зі Львова, в той час мене у Львові не було, я була тоді в Карпатах, і як ми востаннє бачилися, то домовилися, що на випадок, коли не зустрінемося ще перед тим, як більшовики займуть західні українські землі, зв'язок залишається у Львові на визначених пунктах, де ми знали, де в такій ситуації шукати одне одного. Коли я після приходу більшовиків повернулася до Львова, виявилось, що на пунктах, призначених для зв'язку, не можна було увійти в контакт з Катрусєю. Тоді мені не залишилося нічого іншого, як піти до її батьків і старатися довідатись, що з нею діється. Цікаво, що діти, які виростили тоді, були вже від малого виховані в конспірації, і Богдан, який в той час мав можливо 5 років, а може й менше, вже був настільки конспіративно вихований, що, коли відкрив двері і побачив мене, взагалі не хотів і відповідати навіть, бо довго мене не пізнавав, і казав, що

мами взагалі немає. Щойно коли мене впізнав, лише тоді сказав: "Я зараз закличу бабуню". Так я довідалася від Катрусиної мами, що з дочкою тепер скоунікуватися неможливо і що вона хвора. Виявилось, що Катруся зловили більшовики на мертвому пункті. Зв'язки ми в той час старалися не робити в хатах чи в містах, тільки на якихось певних пунктах, і, таким чином, оминати більшовицький терор у селах над селянами чи над міським населенням. Катруся пізніше сама оповідала, що вона пішла на такий пункт, де були три дерева, де повинна була зустрітися зі зв'язковою, яка мала передати їй якісь інструкції. Тоді відбувалася в тій околиці облава, вона про це не була поінформована, і більшовики забирали всіх, кого зловили в тій околиці, отже забрали також її. Вони не знали тоді, кого зловили, але вони били всіх і в тому числі побили й Катрусю. А побили її так сильно, що вона лежала в сільській хаті, де вони зробили свій адміністративний пункт і була непритомна. Вони залишили її в кімнаті, і як вона прийшла до притомности, побачила відчинене вікно, пересунулася через нього, впала коло того вікна й покотилася в город. Недалеко було поле, а там місцеві селяни знайшли її, сховали під снопи, а пізніше перевезли до іншого села. Більшовики як зорієнтувалися, що її в кімнаті нема, почали її шукати, перешукали все село, але як не знайшли, дали собі спокій. Катруся кілька місяців була тяжкохвора. Вона мала настільки поранені, побиті ноги, що їй поробилися чиряки на ногах, які тоді в наших умовах було дуже важко вилікувати. Очевидно, в той час Катруся не могла виїжджати чи виходити в терен; вона могла тільки керувати роботою, ділитися своїми поглядами, давати певні доручення, інструкції, але перевіряти становище на терені не могла. Як тільки Катруся змогла вже вільно рухатися, вона почала об'їжджати терен. Я кажу об'їжджати, тому, що ми частинно користувалися також засобом комунікації, який тоді був можливий, тобто більшовицькими тягаровими автами, в яких їздили вояки Червоної армії, які дуже радо брали цивільне населення, бо це було запорукою для них, що коли вони переїжджатимуть через ліси, їх не будуть обстрілювати повстанські відділи. Іншого способу комунікації напочатку не було. Правда, більшовики налаждали залізничний зв'язок, але не всюди, тому тягарові авта, якими їздили більшовики в різні райони чи обласні міста, були єдиним практичним засобом пересування. Селяни їздили цими автами продавати в містах свої продукти, а для нас це була можливість безпечно дістатися в інші терени. Практично весь терен західніх українських земель заблокували більшовицькі війська, і від 1944 р. вони почали робити облави на всій території західньоукраїнських земель. Цілими величезними загонами в кількості полків, часами може дивізій, блокували відразу два-три райони, й тоді шукали

всюди партизанів, або, як вони часто нас називали, "мертві душі". В таких умовах втриматися було надзвичайно тяжко, а все таки працю треба було продовжувати, і певні контакти треба було втримувати. Дуже погано вславилися на західноукраїнських землях більшовицькі відділи під назвою "червона мітла", "рубача" і колишній ковпаківський партизанський відділ. Цей останній знав партизанську тактику боротьби і тому був найнебезпечніший. Ті відділи охоплювали цілі райони, пересувалися далі, а опісля їх перекидали несподівано в цілком іншу околицю. Все ж таки їхні успіхи, в порівнянні до їхньої сили, не були такі вже великі. Ми, як я вже сказала попередньо, вже за німецьких часів провели певну підготову до приходу більшовиків, і тому підпілля могло втриматися без дуже великих страт. Однак, таке було не в усіх районах, в деяких теренах ті втрати були великі.

Одну таку облаву ми пережили разом з Катрусєю, і, щоб мати уяву про те, як виглядало життя в таких умовах, може цікаво буде про це розказати. Це було на Бережанщині, у великому селі Конюхи, яке тягнеться приблизно на 10 км. Ми прийшли до того села вранці. Було нас тоді 4 жінки, крім того, була боївка, з якою ми ішли. Серед нас були Катруся Зарицька, Галина Дідик (Анна), моя дуже близька подруга під псевдонімом Роксоляна (прізвища не подаю, бо не знаю, чи вона ще живе) і я. Ми поверталися тоді з вишколу (радше дискусійна група). Тоді ми переходили на певну нову лінію в нашій поведінці, або — інакше кажучи — міняли інтерпретацію певних акцентів в програмі підпілля. Йшлося про ставлення до російського народу. До того часу ми говорили, що ми воюємо тільки з тими народами, які є проти нас. Але тут ми акцентували увагу на тому, що ми не воюємо з російським народом, а тільки з російським імперіялізмом і що треба розрізняти російський народ від російського імперіялізму. Очевидно, та проблема була надзвичайно складна в наших умовах, коли ми конкретно терпіли від того російського окупанта, який у кінцевому підсумку давав нам відчуття свою російську вищість, хоч у військах НКВД були українці та й інші народи. Це було тяжко прийняти кожному, але постановою була така, що перед тим, як подавати певні акценти для кожного учасника визвольної боротьби, спершу треба було ознайомити з тими змінами провідний актив, щоб він міг пізніше ці речі продискутувати з членами підпілля. Тоді ми мали, власне, таку зустріч, яка відбулася на Бережанщині, на якій Яків Бусел, що якраз писав на ті теми тоді в Україні, мав з нами дискусійну зустріч. Крім нас, були там ще інші, і ми мали надзвичайно бурхливі дискусійні дні, а, відходячи, ми перейшли до села Конюхи, щоб там переночувати і йти далі. Ми прийшли рано, був березень, топилися сніги — болото було страшне... Нас запевнив

зв'язковий і станичний того села, що більшовики тількищо виїхали і ми можемо спокійно залишитися. Кілька годин пізніше більшовики оточили не тільки ціле село, але й великий комплекс сіл, так що ми musіли перебути в тому селі 2 тижні переодягнені як селянки. Більшовики знущалися дуже сильно, хотіли побоями дістати якінебудь інформації і думали, що зможуть довідатися про деякі контакти чи зв'язки з УПА. Вони в тому селі побили на допиті одну дівчину, деяким поламали руки й ноги, але все одно нічого не довідалися. До того села приїжджала навіть спеціальна слідча комісія з Києва, бо чомусь їм здавалося, що якраз там повинні бути якісь вищі командні пости. Більшовики працювали такими методами: вони приносили на картці написану заяву, що тут чи тут є криївка, і тоді починали бити. Вони показали нам таку карточку, але ми відразу пізнали, що карточку написав хтось зі східних областей, бо деякі букви написано інакше, як їх писали в Галичині. Отже, було ясно, що ніхто з села не зробив доносу, що це попросту була більшовицька провокація, щоб таким способом добитися певних вислідів. Вони тоді дуже нас там побили, і те саме musіли терпіти також і наші селяни. На щастя, ми тоді вийшли цілі, вдалося нам цю облаву перейти спокійно в тому розумінні, що нас не зловили і що ми змогли перейти в інший терен. Як я вже згадувала, на початку більшовицької окупації ми мали змогу швидко й добре порушуватися в терені, користуючися більшовицькими автами, і могли проводити контроль того, що й як в терені потрібне, як треба змінити тактику чи засади організування Червоного Хреста, могли швидко приймати відповідні рішення.

Я говорила про те, що до завдань Червоного Хреста належала також підготовка лікарів. Це були студенти медицини, зокрема вищих семестрів, яких вишколювали наші лікарі як хірургів. Ця ділянка медицини була нам найпотрібніша, бо, властиво, інших хвороб не брали до уваги. Кожний, хто мав простуду або іншу легшу хворобу, musів її поборювати без лікарської опіки, бо навіть термометрів не було і ніхто гарячки не міряв — таку хворобу трактували як самозрозумілу річ. Щойно як діставали якісь поранення, де вже практично треба було лікарської опіки чи проведення операції, — тут уже musіли мати хірургічно підготованих медиків. Одна така хірургічна школа була в присілку села Поручин на Бережанщині, де вишколювали тоді 12 медиків як хірургів. Цих студентів медицини готували головний лікар Софрон, який походив з Сокальщини, і другий — Олесницький, під всевдонімом Ярій, який пізніше загинув в УПА. Його родина є тут на чужині. На закінчення цього вишколу ми прийшли вдвійку з Катрусєю, тому що до нашого завдання належало розділити й розіслати тих вишколених хірургів у терен. Нормально засада була така, що вони поверталися в той

терен, з якого їх посилали, але дуже часто засаду цю треба було змінити. Часто ставало відомим, що ситуація в якомусь одному терені тепер була багато гірша й треба було вислати його на Станиславщину, хоч він походив, скажімо, зі Львівщини, бо там було багато більше запотребування. Й тому ми прийшли на закінченні цього курсу, щоб дати кожному місце призначення, куди вони повинні були відходити, та поінформувати про ситуацію в тих шпиталях, в яких вони мусіли працювати.

Ми прийшли пізно вночі, й вони на нас чекали, бо їх повідомили, що ми повинні були прийти. Було приємно зустрітися по довшій відсутності, і тут хочу сказати, що спеціально друг Ярій (Олесницький) був вдячний, якщо хтось прийшов і він міг перед кимсь виговоритися й оповісти про свою родину. Він годинами міг розказувати про свою дружину та дитину, показував їхні знімки — дуже за ними тужив. Коротко після нашої зустрічі Ярій загинув в бою з більшовиками.

Мушу сказати, що попри всі страшні умови життя ми все зносили з великим гумором і все бачили тільки добрі сторінки нашого побуту та життя й усе старалися якнайбільше сміятися. Мабуть, то уможливило нам перебути ті тяжкі хвилини нашого життя.

Тут може буде цікаво зауважити, що Катруся, яка все своє життя була в революційній боротьбі, не любила революційних пісень і, наприклад, коли ми разом кудись ішли і я починала співати революційні упівські пісні, вона протестувала, кажучи, що має того досить, і просила співати сентиментальні, навіть любовні, пісні. Останні їй багато більше подобалися й вона казала, що на кожному кроці тільки кров і боротьба, і вона має всього того досить. Досить того, що ми все щоденно переживаємо й непотрібно про це нагадувати ще й у наших піснях. І вона не була одна, багато друзів, зокрема старші від нас, що провадили революційну роботу ще в ті часи, як ми були дітьми, так само реагували на це, і наша революційність в піснях не дуже відповідала їхньому смакові.

Ще один елемент з нашого побуту. В той час, коли ми ще користувалися нашими фальшивими документами, ми з Катрусєю переїжджали поїздом через станцію Ходорів — ту станцію, де пізніше Катрусю зловили. Ходорів був залізничним вузлом, що перебував під сильним контролем. Там постійно були присутні агенти НКВД, як і на інших станціях, але контроль був сильніший. Під час одного переїзду наш поїзд зупинився на станції, і ми якраз стояли біля вікна. Ми були в цивільному одязі, який носили в містах, бо мали документи мешканок міста й також відповідні посвідки з праці. На другій колії під'їхав тягаровий поїзд, якраз напроти нашого вікна. В ньому я побачила двох вояків, котрих я знала з

одного села, де я перебувала й де пережила більшовицьку облаву. Це були два молоді українці з Києва, які, коли не було в хаті інших вояків, говорили з нами українською мовою. Тоді сказали, що вони з Києва, примусово мобілізовані до військ НКВД, що вони зголосилися піти на фронт, але їх просто призначили до НКВД і вони мусять робити ту роботу, яку тепер під час облави роблять. Для мене був великий шок, коли я побачила напроти одного з них, і, якщо я його впізнала, він мусів був впізнати мене. Ми з Катрусєю були так конспіративно виховані, що конспірація була вже в нашій крові. Не треба було говорити, вистачало тільки глянути одне на одного і ми вже себе розуміли. Катруся відразу відійшла від мене, пішла кудись до іншого вікна, звідки виглядала на станцію — не хотіла, щоб думали, що вона навмисно раптом зникла. Ми стояли так чверть години, що видалося нам вічність. Ввесь час я думала, а Катруся думала те саме, що той вояк зголосив нас до НКВД, яке було на станції, й напевно зауважив, що, як перший раз мене бачив, я була селянкою, а тепер була убрана по-міському, і що зараз прийдуть контролери до нашого поїзду, і мене заберуть як підозрілу особу. За чверть години тягаровий поїзд рушив, і знайомий вояк крикнув до мене: "До побачення, Генка Перець", що означало, що він мене таки впізнав, бо я так називалася в тому селі, де була облава. Це ще один покажчик того, що ми переживали і що зустрічали різних людей. І тих, які вбивали і тих, які допомагали рятуватися.

Катруся мала звичку говорити: "wszystko na moją głowa", або "jak ja była pigka i młoda". Це були її улюблені фрази, якими вона все послуговувалася. Дійшло до того, що ті, які близько з нею співпрацювали, самі почали вживати ті самі фрази, і я, як дісталася з України на Захід, навіть не здавала собі справи, що я це теж говорю, аж поки мені не звернули увагу: "Чому ви говорите по-польськи?", і тоді я собі усвідомила, що я властиво повторюю те, що говорила ввесь час Катруся.

Катруся мала велике почуття гумору та фантазію. Одного дня прийшла їй до голови фантазія, що вона нас усіх переіменувє. Кожний з нас мав псевдонім, і ми знали себе тільки під псевдонімами. За прізвищами знали себе тільки ті, які походили зі Львова і були знайомі між собою, або ті, які подружилися й сказали одне одному свої прізвища. Їй захотілося нас назвати: жито, овес, отава, гречка і т. п., але це не прийнялося.

Коли мені довелося йти на Захід, я дуже недвозначно сказала Катрусі про те, як я дуже нерадо йду туди. Була, на жаль, така ситуація, що могла піти Катруся, або інша дівчина, на ім'я Лада, яку пізніше зловили більшовики, або я. Чоловік Катрусі був тоді на засланні, але вона мала сина, отже, довелося йти мені. Катруся

хотіла мене з того якось охоронити, бо знала, що я не хочу й боюся йти в ту дорогу в цілком невідоме. Остання моя зустріч з Катрусєю була знову під Ходоровом, який став пізніше для неї таким трагічним місцем. Дуже зворушливим було те, що вона хотіла тоді зголоситися сама в дорогу на Захід, щоб тільки вможливити мені залишитися на Україні.

Такою, власне, була Катруся, весела, безпосередня, легко нав'язувала контакти та мала дружні взаємини з кожним, незалежно від стажу чи функції, яку той чи інший мав в організації чи в підпіллі. Вона була приємна в співпраці, прислуховувалася до думок інших, радилася, як розв'язувати проблеми, не накидала своєї волі, а, найважливіше, все була повна оптимізму та життєрадісности. Часом тільки була нетерпелива, бо на нерви діяли понурі люди, які все бачили трагічно.

Беручи під увагу все, що я повище сказала про Катрусю, можна дійти до висновку, що це її натура і шляхетний характер дозволили їй пережити 25 років у більшовицьких тюрмах.

ЗІ СПОГАДІВ ПРО КАТЕРИНУ ЗАРИЦЬКУ

Надія Світлична

Про Катрусю я довідалася вперше в 1960-их роках із самвидаву. Щоправда, в повідомленні її ім'я звучало офіційно: Катерина Зарицька. Пізніше я перейняла узвичаєну для всіх, хто її знав, пестливу форму — Катруся. В тому документі лаконічно повідомлялося, що в Володимирській тюрмі сидять три жінки — Катерина Зарицька, Галина Дідик і Дарка Гусяк — з 25-річними термінами. Це справило сильне враження: адже за тодішнім кодексом максимальний термін ув'язнення був 15 років, а тут жінки і — 25! А надворі — друга половина 20 століття і відлига.

Десь у той час я познайомилася у Львові і з її сином — Богданом Сорокою, але про його батьків, про їхнє ув'язнення, ми тоді не говорили, було багато інших тем — мистецтво, література, шойно відкриті для мене Карпати, товариство. Можливо, я навіть і не знала тоді, що Богданові батьки — легендарні каторжники Катерина Зарицька і Михайло Сорока. Вже пізніше, коли Богдан був одружений, вони з Любою сподівалися дитини і поїхали на перше побачення до батьків. Я пригадую: повертаючися з Мордовії, вони зайшли до нас у Києві й розповідали при столі, як мама тішилася в таборі, що може притулитися спиною до дерев'яної стіни бараку й ногами відчутти землю. Перед тим близько 20 років жила серед бетону й каміння Володимирської в'язниці, тож Мордовський табір сприймала, наче волю, та й справжню волю бачила вже реальніше: лишалося "якихось" 4 роки, а позаду ж як-не-як понад 20.

У другій половині 1960-их років долі наших поколінь якимось переплелися: після покошу 1965 р. в Мордовських таборах опинилося чимало наших друзів. Їм я писала листи, посилала книжкові бандеролі (тоді, до 1972 р., режим це дозволяв). Посилала всім, не лише кого, але й про кого знала. В тому числі й Катерині Зарицькій, Дарці Гусяк та М. Пальчик (Галину Дідик на той час уже звільнили). Пізніше, коли сама потрапила в ув'язнення, була певна, що зустрінуся зі своїми заочними знайомими в жіночому таборі ЖХ-385/6. Однак, доки мене засудили й привезли до табору, Катрусі Зарицької там уже не було, шостий табір на той час розформували, а жінок, які лишилися в ув'язненні, перевели до селища Барашево, де на території міжтабірної лікарні влаштували жіночу політзону ЖХ-385/3-4. Це сталося за пару років перед "нашими" арештами — 1972 р., але через свої сімейні драми я в той час мало знала про те, що діялося в таборах, а мої приятелі з "призову" 1965 р. на той

час відбули свої порівняно короткі терміни й повернулися додому, тож ні з ким із тодішніх в'язнів Мордовських таборів я не листувалася і не знала про зміни.

Коли мене привезли до табору 13 червня 1973 р., там жила дуже свіжа пам'ять про Катрусю (литовка Віра Кюдене вимовляла її ім'я, як Пятруся). Згадували її часто, і то не лише в таборі, а навіть у лікарні й на пересилках. Вона була для багатьох авторитетом, а то й еталоном гідності та людяності. Про неї згадували в'язні, згадували й наглядачки. Мені було дивно: як вона примудрилася лишити по собі добру пам'ять буквально в усіх — у друзів і недругів, у падлюк і просто байдужих. Не пригадую, коли й хто відкрив мені таємницю її авторитету. Може, й не зовсім такими міркуваннями керувалася Катруся, але передаю їх так, як я сприйняла з переказів. Вона нібито вважала так: я — українка. Люди, з якими мене звела доля, здебільшого не були на Україні й, можливо, не будуть. Тож за тим, яке враження зроблю на них я, вони мірятимуть Україну і українців. Тому я не можу давати волю своїм емоціям, треба гамувати себе. У неї це виходило чудово. Пригадую, що вже пізніше, перед самим моїм виїздом до Америки, Катруся передала мені якісь статті польською мовою про те, як навчитися керувати своїми почуттями, і я тих статей не встигла їй повернути. Але це я перескочила задалеко.

Від Катрусі приходили листи та посилки — найчастіше до Дарки, Марійки і Галі Силівончик ("самольотчиці" з Ленінграда). Дарка Гусяк, яку я сприймала, ніби Катрусину близнючку, вже мала право раз на рік діставати 5-кілограмову харчову посилку: її 25-річний термін теж наближався до кінця. Розповідали, що одна з перших посилок від Катрусі до Дарки прийшла нестандартного вмісту: замість таких потрібних там харчів у посилці було 5 кг насіння та коренів квітів. Зате коли мене привезли до табору, жіноча політзона "цвіла" гладіолусами, жоржинами, чорнобривцями та іншими дивами. Поміж квітів під парканом запертки (забороненої зони) розкошувало справжнє диво — лапаті листки румбарбару. Опецькувата наглядачка Савіна бурмотіла під час обходів, що ті лопухи вже давно треба виполоти. Зате зі стебел тих "лопухів" ми мали не абиякий вітамінізований додадок до казенної каші. Та й салати з настурції дуже виручали влітку.

Жіноча політзона, як я вже згадувала, містилася на території міжтабірної лікарні, куди звозили зеків з усіх Мордовських таборів — лікуватися і вмирати. Був там, отже, й морг. У зоні мені розповіли, як у червні 1971 р. з 17 табору привезли до моргу тіло Михайла Сороки. Жіноча зона в той час не була наглухо ізольована від лікарні: політичні жінки-в'язні ходили до лікарняної кухні по харчі, раз на 10 днів — до лазні тощо. Там жінки й довідалися якось, що в

трупарні лежить Катрусин чоловік, з яким її розлучили майже чверть сторіччя тому. Вся зона взялася благади адміністрацію, щоб Катрусі дозволили бодай під конвоєм попрощатися з мертвим. Але, як часто буває в подібній ситуації, адміністрація раптом зникла кудись із табору і з'явилася шойно тоді, як Сороку поховали на табірному цвинтарі там таки, в Барашеві (цю методу так само успішно застосували й через 15 років після смерти Анатолія Марченка в Чистополі).

Розповідали також, що коли Катрусю скінчила свою 25-ку, її повезли на волю етапом, через пересильні тюрми, аби не дати їй змоги навіть поглянути чоловіка відвідати. Тоді, у вересні 1972 р., в пересильній тюрмі у Потьмі, з нею й познайомилася Ніна Строката, яку везли в протилежному напрямі — на тепле Катрусине місце в таборі.

Зустрілися ми з Катрусю шойно тоді, коли я повернулася до Києва після свого ув'язнення. Чомусь моя пам'ять здебільшого не зберігає подробиць про перші зустрічі з дорогими людьми. Не пригадую й про Катрусю — де, коли і як ми з нею вперше зустрілися. Це могло бути вже на початку 1977 р., коли ми з моїм майбутнім чоловіком шукали помешкання. В тих пошуках ми їздили й до Волочиська, до Катрусі з Даркою, а також, за їхньою порадою, до пані Олі Гайсин, що лежала в Броварах паралізована.

16 квітня 1977 р. Катрусю та Дарку приїздили до Києва привітати нас з одруженням. Знов таки не пригадую, чи це тоді, чи в інший їхній приїзд ми разом відвідували могилу Тараса Шевченка в Каневі. Почалося з пригоди. Стихійно розхристана від природи, я тоді затримала всіх непотрібними дріб'язками — домивала посуд після снідання — і ми спізнилися на річковий трамвай (т. зв. ракету). Адміністрація на вокзалах (чи то залізничних, чи річкових) у таких випадках невмолима: квиток пропадає, займай чергу наново й купуй інший квиток, якщо пощастить. Мене гризло сумління: через якийсь дурний посуд зіпсувати поїздку до Канева! Та ще й кому! Катрусю ж і Дарка були, як завжди, розважні й готові прийняти ті умови, які нав'язувала доля. Але не дуже покірно. Десь ми походили, кудись постукали — і попливли наступною ракетою на ті самі квитки. Ті, хто мандрував Дніпром до Канева, знають, яка то чудова подорож у добру погоду.

Відвідали ми й могилу Алли Горської в Берковцях під Києвом, маю звідти фотознімок. Ішов дощ, а ми під парасольками, за традицією, кришили хліб, щоб пташки прилітали на Аллину могилу, садили чорнобривці та співали пісні.

Візьми, мати, піску жменю,
Посій його на каменю...

Чи згадувала Катруся своє минуле? Звичайно, згадувала й розповідала деякі фрагменти з нього. Пам'ятаю, наприклад, такий деталь із її розповіді про перший процес (1935 р.). На суд привезли всіх разом, за винятком Степана Бандери. Підсудні посідали на призначені їм лави, судові секретарі зайняли свої місця, конвой — свої, — усе, як належить. Очікують суддів. Раптом заводять останнього з підсудних — Бандеру. Всі підпільники на лаві підсудних встають, вітаючи його. Решта присутніх, включно з судовими чиновниками, подумали, що "суд іде!" — і теж встали. Так сталося в перший день судового процесу. Після цього Бандеру приводили раніше.

У Катрусі не було спеціального потягу до спогадів про минуле. Вона більше жила сучасними проблемами та клопотами. На диво добре орієнтувалася в ситуації — так, ніби й не було 25-річної ізоляції від усіх і всього. З табором підтримувала зв'язок лише такою мірою, як це було потрібно. Продовжуючи опікуватися Галею Силівончик, посилала щомісяця грошовим переказом 7 крб — на ларьок. Щоліта гостила в себе "дідуся" — колишнього співв'язня з Володимира — Меньшагіна, самотнього чоловіка, що доживав віку в старечому притулку під Москвою. Листувалася з Юрком Шухевичем, зі старими й новими друзями, що жили в Києві, на Черкащині, на Львівщині... Влітку відвідувала чоловікову могилу в Мордовії. До своєї матері та синові родини їздила, як тільки дозволяли обставини.

Часом ті обставини їзачилися на неї офіційними попередженнями про триденний термін, застереженнями, погрозами й шантажем. Часом застереження набирали зловісної форми — образливих написів біля хати, а то й газетних наклепів. Так, 18 серпня 1982 р. у львівській обласній газеті *Вільна Україна* з'явилася стаття якогось М. Тороповського під заголовком "Антонів і Клеопатра". Детективно-примітивний сюжет її зводиться до того, що львівська лікарка Олена Антонів, спокусившись "ситим дисидентським життям", нібито привласнювала гроші з Солженіцинського фонду допомоги політв'язням. Однією з "жертв" зобразили Катерину Зарицьку, безсоромно забувши повідомити при цьому про її відбутий повністю 25-річний термін ув'язнення. Але вбити клин між Катрусєю й Оленкою Антонів спритним журналістам у цивільному не вдалося: обидві виявилися вищими за ту жабомишодралівку, яку затіяли навколо них, тепер обох покійних.

Хатка над Збручем, у якій оселилися після ув'язнення Катруся з Даркою, влітку завжди була повна гостей. У передостаннє Катрусине літо в неї три місяці жив мій паралізований брат. Доброзичливість цих надзвичайних жінок, мінеральна вода, джерело якої

відкрили в Підволочиську, квіти, в яких потопала хатка на Залізничній вулиці, — все це створювало особливий настрій, що його брат передавав одним словом: "Рай, рай і рай". Наступного літа Катруся була вже приречена тяжкою хворобою. Та про її останні місяці життя найкраще довідатися з листа Дарки Гусяк, уривки з якого, з дозволу адресата — Раїси Мороз — пропоную нижче.

... В останній час важко було їй писати — руки трусилися. Багато дечого не встигла вона. Розраховувала на довше, а я не могла сказати, що залишилися місяці. Після операції каменів ми знали, що до року її не стане, а бракувало до того року 3 місяці. Отак я жила тих 9 місяців з думкою про неминучу втрату. Нікому про це не писала, щоб була вістка ця не повернулася до неї. Вона нічого не знала, а що сили опускали її, то пояснювала це результатом операції, старечими болячками. Коли виявили пухлину, було запізно оперувати, бо дуже вже розрослася та метастази заатакували багато органів. Болі в нозі і спині переносила терпляче, а перший тяжкий випадок був 18 серпня. За два дні забрали її до Львова (дорогу в машині добре перенесла). Там ще було 3 випадки, від яких рятували уколами, і на 9-й день вона померла. За день до смерті знала, що вмирає. Може, й раніше догадувалася, але нічого про це не говорила. До першого випадку всі ми (ми обидві й діти) перехворіли грипою. Вона, гадаю (а також багато інших причин) підштовхнула її основну хворобу. Перший випадок Катруся сприймала як ускладнення після грипу. А що пізніше думала — годі сказати. Я уникала розмови про хвороби і Катруся не була схильна до таких розмов. Померла Катруся 29 серпня рано, а 30-го поховали на Личакові в родинному гробівці, де за місяць до того поховали її маму. Їздила вона з дітьми на похорон і ледве жива вернулася. Ще трохи відійшла. Вибиралася навіть їхати з дітьми до Кам'янця-Подільського, та відчула, що це їй не під силу. Вона, як і Ви, любила подорожувати. Та це не дуже вдавалося, бо в останні роки, коли хворіла мати, вона часто відвідувала хвору і надовго там залишалася, коли всі кудись їхали. Стомлялася вона біля хворої матері. Приїде на яких 2 тижні відпочити і знов їде — затужить за мамою і внучками. Отак і тепер мені іноді здається, що вона тимчасово поза домом і приїде, але удар свідомості повертає мене до жахливої реальності. Коли ж я повертаюся додому, ловлю себе на думці, що розповідь Катрусі те чи інше, а за мить розумію, що це неможливо. А взагалі вірю, що вона і без розповіді про все знає. Дивні сні деяких людей, які не знали про її смерть, не були випадковими, а Льоля навіть бачила Катрусю. Була вона ще в Моршині і вибиралася до Львова і на похорон, і взагалі виїжджали до Іванової матері. Мені декілька разів снилася. В останньому сні ми вибиралися в дорогу з наплечниками. Зауважила я, що Катрусин наплечник важчий, і прошу її помінятися зо мною, а вона ні за що не погоджується. Так ми й пішли кожна зі своїм. Так і в житті вона часто сперечалася, коли я хотіла зайвий тягар від неї забрати. Взагалі давала, але завше і собі

лишала щось нести. Пам'ятаю, як вона не так давно захоплювалася прекрасними рисами людської вдачі, властивими покійному другові. Тепер, коли я про це згадую, розумію, що і її прикрашали ці риси. Уже тяжко хвора, вона турбувалася тими нашими друзями, які в гіршому від нас становищі. Журилася, що довго нема відповіді від старенької і хворої нашої знайомої. Виявилось тепер, що вона писала, але лист не дійшов. Пам'ятаю, як вона (Катруся) розвеселяла друзів, які прийшли відвідати її, і трохи не плакали від прикрого враження — дуже помарніла Катруся і була бліда. Таки розвіяла те невеселе враження, але стомилася цим і сказала, коли вони пішли, що вже не має сили до гостей. У Львові не хотіла, щоб її хтось відвідував. Мабуть, боялася співчуття, може не хотіла, щоб хтось бачив її знесилену.

... Я теж люблю поратися на городі, навіть тепер, коли руки опускаються. Я, як Зенко, поринула у всякі господарські роботи. Молитва теж допомагає.

... У нас уже другий рік огірки в'януть всюди, як лише починають зав'язуватися, тому наступного року не буду сіяти. ... Я цього року посіяла кореневу селеру, та вийшли дрібні корінці, а гичка, як ліс. Листки теж дуже корисні, але так багато мені не треба, я хотіла кореня. Зрештою, я до всяких овочів байдужа, сіяла я для Катрусі, а тепер нема для кого старатися. Звикла я до самоти і нікого не хочеться тепер, але якби треба, то можу співіснувати. А другої Катрусі для мене вже не буде. ...

5. IX. 86 р.

ІНТЕРВ'Ю З Н. КОРПОНАЄМ

Інтерв'ю провела *Ліда Палій*, 18 листопада 1985 р.

П.: Сотнику Корпонай, ви обізнані зі статтею о. І. Гриньоха (надрукована в *Сучасності* 1985, ч. 6, 7-8), в якій він описує свою участь у секретних переговорах УПА в Угорщині. Там і згадано вас у зв'язку з прийняттям делегатів УПА в Будапешті. Ми хотіли б почути ваші коментарі про цю подію, як теж і про інші ваші контакти з українським підпіллям. Яке було ваше перше завдання на українських землях під час Другої світової війни?

В.: У квітні 1942 р. я закінчив вищу школу і відразу із рангою сотника в Генеральному штабі опинився на східньому фронті. У той час наші окупаційні війська були: східня група в Проскурові, а західня — в Києві. Моя діяльність почалася з призначення на посаду шефштабу західньої окупаційної групи, яка складалася з погано укомплектованої резервної дивізії, що тільки надавалась на оборону мостів, залізничних шляхів та інших важливих військових об'єктів. Як тільки я приїхав, я мусів відразу ознайомитися з доти мені невідомим військовим явищем — партизанами. Нашою проблемою було те, що територія, за яку ми відповідали, була така велика, що ми могли тільки симулювати на ній нашу присутність. Наші малі гарнізони були віддалені один від одного 10, 20 і навіть 30 км., а місцеве населення та партизани робили на цій відстані, що хотіли. Коли німці просувалися на схід, партизанські загони ставали щораз агресивнішими і спрямовували свої атаки на шляхи постачання, спеціально на залізниці. Було майже неможливо з будь-яким успіхом боротися з цими добре організованими, як ми їх називали, бандами, які мінували залізничні шляхи. За одну ніч (на початку 1942 р.) вони спершу заклали 10, 20, а опісля 860 мін. Так, дорогим коштом, я довідався про партизанів і навчився, як їх поборювати.

П.: Які були ваші наступні обов'язки?

В.: Після Сталінградської битви добре озброєні радянські війська невдовзі з'явилися на ріці Дін на південь від Воронежу та прорвалися крізь розташування Другої угорської армії. Ми не були підготовані до зимових військових операцій. Друга армія була зовсім розтрощена, а її рештки реорганізовано під Києвом. Мене перевели із західніх окупаційних військ до східніх зі штабквартирою в Києві. Разом із тим окупаційні війська реорганізовано в угорську

окупаційну армію. Мене було призначено до квартирмейстерського відділу при головному штабі.

П: Коли ви залишили Київ?

В: Маючи досвід із попередньої зими, ми хотіли від німців запевнення, що вони не залишать Києва. Пригадую, 9 вересня з'явився у Києві безпосередньо від Головного Командування німецької армії полковник Кільманс, який дав нам запевнення, що Київ вдержиться та що ми можемо робити всі підготувальні заходи та нагромаджувати припаси. Цікаво згадати, що два тижні пізніше наш командир повідомив із Ніжину, що радянські війська прорвалися та що між ними та Києвом майже не було військ в обороні. Ми постійно евакуювали всі наші припаси. Містом, куди ми відступили і де мали зробити свою штабквартиру, був Кременець, який тоді теж був під великим тиском і червоних, і націоналістичних партизанів. Партизани не спали. Мої безпосередні зверхники, майори Кісбанк і Маркі, які виїхали наперед, щоб заздалегідь підготувати нашу квартиру, потрапили в засідку й загинули разом із 23 вояками.

П: У якій околиці вони загинули?

В: Це було 25 миль на південний захід від Бродів, думаю, що село називалося Сітка.

П: Коли ви усвідомили собі, що українські націоналісти-партизани воюють проти німецьких військ?

В: Перший раз я зустрівся з українськими партизанами вліті 1943 р., коли мене вирядили до Першої мадярської дивізії, яку в той час оточили регулярні радянські війська та партизани і у висліді шляхи постачання дивізії були зовсім обірвані. Мій пілот-німець заблукав і відтак вирішив приземлитися, щоб довідатися, де ми. Він думав, що інакше ми вже ніколи не повернемося до Коростеня. І так ми приземлилися біля Кукурудзянрго поля, де в той час працювали люди. Яюсь ми порозумілися. Вони сказали нам, що ми мали щастя, що не опинилися на другому боці ріки, бо там знаходилися червоні партизани. Вони повідомили нас, що на цьому боці ріки оперували українські партизани-націоналісти. Ці люди погодилися провести нас до залізниці, що була за полем соняшників за горбком, і повідомили, що коли летітимемо на південь, опинимось в Бердичеві, а відтак нам летіти до Києва, орієнтуючися на залізничні шляхи.

П: Чи ви пам'ятаєте, коли це сталося?

В: Це було приблизно в серпні 1943 р.

П.: Розкажіть нам, чи малярські окупаційні війська мали які-небудь інструкції щодо їхньої поведінки на терені СРСР, спеціально щодо українців та росіян.

В.: Я точно не знаю, які інструкції дало німецьке головне командування щодо населення, можу сказати тільки, що нас населення вітало як визволителів. Я бачив радість українців, коли вони відчували, що, нарешті, позбулися комуністичного ярма. Вони ще тоді не передбачали жорстокої німецької окупації. Отже, якщо говорити конкретно про будь-які інструкції німців своїм альянтам — румунам, еспанцям, італійцям чи мадярам — як поводитися з місцевим населенням, — я не думаю, щоб такі інструкції були. Єдине, що цікавило німців, це їхня безпека в запіллі — чітке функціонування шляхів постачання та комунікацій, і це мали забезпечити їхні альянти.

П.: Яке було головне завдання малярських військ на Україні в 1943 р.?

В.: Другу армію відіслали на фронт на ріку Дін. Армія мала три корпуси — біля 9-12 погано озброєних дивізій. Спеціально бракувало їм танків, модерної артилерії і летунської підтримки. В запіллі були так звані окупаційні війська, головним завданням яких було охороняти шляхи постачання. Друга армія перестала існувати по "Донській катастрофі", а окупаційні війська відтягнули у висліді наступу совєтів.

П.: Що трапилось з вами, коли Друга армія відступила з Центральної України і як сталося, що ви могли брати участь у прийнятті української делегації в Будапешті?

В.: Моя ситуація певною мірою подібна до ситуації о. Гриньоха. Коли я втік на захід до Австрії, я захопив із собою тільки пару штанів і сорочку. Всі мої документи пропали, я навіть не мав ніякої посвідки, яка вказувала б на мій день народження. Під час окупації мене переводили кілька разів із західних окупаційних військ до східних і назад, як теж і до Другої армії. Тим часом я відбув теж 6-місячний термін служби у Будапешті при Генеральному штабі. Тоді підполковник Падані був заступником шефа, а я служив офіцером Генштабу; тут і почалися наші зв'язки. Його опісля відрядили до Львова.

Генштаб той складався з таких відділів: оперативна частина 1-А, розвідки та оборони 1-В та запасів і постачання В-с. Отже, другий відділ Генштабу займався розвідкою та виконував секретні завдання для уряду й війська. Я знов повернувся до другого відділу після своєї служби заступником квартирмайстра Другої малярської армії у 1943 р. в Станиславові. З Генштабу Падані

відрядили до Другої армії зі спеціальним завданням: зі своєю групою сконтактуватися з українським підпіллям. Оскільки він не міг залишити своїх обов'язків при Генштабі надовго, Падані попросив мене, як довіреного помічника, зайнятися прийняттям української делегації. А як я вже згадував попередньо, в мене був малий досвід контактів із українськими партизанами.

П.: Де було прийнято рішення піти на переговори з учасниками українського підпілля?

В.: Це не сталося так легко; деякі місцеві контакти було зроблено вже перед тим. Шеф так званого "Другого відділу" у Львові підполковник Падані прийняв це рішення і підготував поїздку до Будапешту.

П.: Чи ви хотіли б щось додати до статті о. Гриньоха? Чи мадярський уряд дав вам гроші на те, щоб гідно прийняти трьох українських делегатів? Прошу розказати про це.

В.: Годі мені говорити про це, я не зовсім певний, але думаю, що ніхто в уряді не знав, що ми, військовики, тоді вели секретні переговори про військові справи. Ми не хотіли, щоб німці довідалися про це. Другий відділ був відносно незалежною частиною Генштабу. Він частіше мав зв'язки, ніж інші відділи, з міністерством закордонних справ через те, що відділ збирав інформацію від своїх секретних агентів, як теж розшифровував радіосигнали. Він мав дуже щедрий бюджет.

П.: Чи ви повернулися на Україну після Будапештських переговорів?

В.: Так. Спершу мене призначили шефом штабу дивізії Шкельцер у Трансільванії, де генерал Зако був командиром. Коли совети наблизилися до Татарського перевалу, нашу дивізію перевели на другий бік Карпат. Там почався мій справжній контакт із українськими націоналістами та партизанами УПА. Ми перебували в долині ріки Черемош у селах Жаб'є, Кути та Косів. Як я собі пригадую, саме там були наші перші контакти з УПА.

П.: Сьогодні виглядає, що тоді, літом 1944 р. договір, підписаний попереднього року в Будапешті, не був уведений у дію. Чому?

В.: Про договір не забули, але німці нам не довіряли — вони окупували Угорщину в березні 1944 р. — отже, договору не можна було розголосити прилюдно. Але, хоч договір був секретний, доволі багато командирів на фронті мали директиви, як поводитися з

населенням, а це сприяло співпраці між УПА та мадярським військом.

П.: Розкажіть нам про ваш перший контакт із УПА в долині Черемошу.

В.: Ми тоді були частиною Шостого армійського корпусу на південному крилі оборонної лінії. Шляхи постачання від останнього вокзалу біля Ворохти-Микулишин до Косова, через долину ріки Черемош, біля 70 км, було неможливо обороняти. Цей шлях був нам зовсім перерваний. Ми відчували вже брак їжі. Ми теж не могли відсилати наших поранених до Угорщини, бо всі наші медично-санітарні авта потрапляли в засідки. Через збіг обставин я довідався, що в цій околиці воюють частини УПА. Пригадую дату, це було 29 травня 1944 р. по полудні. Якраз, коли ми чекали на засідку, нам удалося піймати командира місцевої частини УПА, який називався Комейчук. Це був пристойний, добре освічений молодий чоловік. Він нам недвозначно заявив, що бореться за незалежність України, кожний зайда — чи то німець, чи маляр, чи комуністи-партизани — для нього ворог. Просив він нас, щоб ми із ним поводитися як із вояком, що не боїться вмерти, але не бажає довго мучитися. Я старався використати цю неймовірну okazію, як тільки міг. Після нашого допиту у головному штабі в Жаб'юму, я попрахав його бути посередником між нами та його зверхниками, перепоповісти про наші спільні інтереси і про можливість порозуміння на користь обох сторін, про те, що ми шукаємо нагоди поговорити про ці проблеми. Я спитав Комейчука, де ми можемо його і залишити, щоб одержати найскорішу відповідь. Він згадав нам добре знану долину біля Красноїл, де завжди зникали наші військовики. Я зрозумів із цього, що це якраз те місце, куди нам і треба скинути "пана Комейчука". Ми завезли Комейчука, де починалася долина Красноїл, і він там зник у лісі. За півгодини після того, як ми випустили Комейчука, з'явилися у нас працівники німецької Служби безпеки (СД), сказали, що хотіли б побачитися з ним. Нелегко було їх позбутися. Від Комейчука не було вістки три чи чотири дні. Нарешті, одного ранку приїхала на шапі стара селянка і сказала, що хоче поговорити з паном комендантом. Сягнула вона спершу під одну, тоді другу, третю, і, нарешті, під четверту спідницю, де знайшла кишеню, в якій була записка: "Так, ми з вами розмовлятимемо" і т. д... Отже, я нарешті дістав довгоочікувану відповідь. Я вирішив зустрітися з представниками УПА. Ми поїхали з провідником, якого дала нам УПА, до місця, де ми випустили Комейчука. Раптом дорога стала така вузька, що я мусів залишити шофера і авто та піти за новим провідником — старим дядьком. Він повів мене й мою перекладачку Тамару крутими стежками до

маленької хатини, яка мала вихід на другу сторону. Там чекав на нас ще один провідник. Він повів нас вгору крізь маленький виноградник до бідної хатини високо в горах. Коли ми увійшли туди, на нас уже чекали 6-8 чоловіків, які сиділи за великим столом. Тоді один досить молодий чоловік звернувся до мене дуже доброю німецькою мовою. Переговори ми вели по-німецьки. Ми відрекомендувалися; молодий чоловік назвав себе Максименком і сказав, що він — командир УПА на цю околицю. Ми сіли. Ситуація була трохи напружена. Щоб послабити напруження, я витягнув свій пістолет з-за пояса та поклав його на вікно. Українські учасники переговорів відразу почали витягати зброю з жакетів, з-під сорочок, і з приязними усмішками клали її на бічні полиці. Максименко сказав, що поки ми почнемо говорити, то годилося б попоїсти. Нам подали дуже смачну гуцульську їжу; то були переважно молочні продукти. Під час наших дискусій ми погодилися, що в нас немає істотних розбіжностей, які спонукували б нас бути ворогами. Ми погодилися на угоду, яка була повинна з'явитися на письмі. Серед головних пунктів згадувалося, що наш спільний головний ворог — це комуністична Росія, радянський імперіалізм, що у фронтівій смузі воюватимуть мадярські частини, а в запіллі — УПА, яка відповідатиме за безпеку та шляхи постачання. Ми, як альянти, будемо одне одному допомагати, коли тільки зможемо. Мадярським військам бракувало харчів, а кіннотчикам, крім того, й сіна. Натомість УПА та довколишнє населення не мали солі, керосину. Для УПА було теж важко дістати відповідну медичну опіку для своїх поранених. Розв'язка була проста. Ми погодилися, що п'ятниця буде днем обміну, коли УПА та місцеве населення приносять нам сіно, худобу та всілякі хліборобські продукти, а ми даватимемо на заміну керосин, цукор та інші продукти з наших припасів. За кілька тижнів у нас знову всі м'ясарні працювали на повну потужність. Думаю, що наша дивізія була єдина на цій території, яка могла похвалитися ковбасою та сирами власного виробництва. Вимінювали ми теж за папіроси, яйця та найлонові панчохи. Незабаром на території з'явилися написи, що околиця є під українсько-мадярською адміністрацією. Мене відразу покликали до головної штаб-квартири німецького генерала Моделя, де мені добре намилили шию, повчаючи, що околиця є "ewiges deutsches Reichsgebiet" (вічна німецька територія). Самозрозуміло, написи мусіли зникнути.

Л.: Ви згадали про медичну опіку, яку ви дали воякам УПА. Прошу пояснити.

В.: Був час, коли в нашому шпиталіку в Жаб'є за один день ми лікували 38 поранених упістів.

П.: Чи німецькі війська були активні в вашій околиці?

В.: Німці знайшли за 40 чи 50 км на захід від Жаб'їюго манган, якого їм в ті часи дуже бракувало. Вони вирішили вислати жандармерію, геологів, батальйон робітників та кілька протилетунських гармат і відкрити там копальню. Цю групу було відразу знищено, тільки деякі змогли врятуватися.

П.: Хто їх знищив?

В.: УПА. Це створило дуже делікатну ситуацію, тому, що німці це звітували аж до "Oberkommando der Wehrmacht" (Головного військового командування), так потрібний їм був манган. Щоб усунути наслідки цієї історії, яка загрожувала угоді, яку ми мали з УПА, я негайно запропонував зустрітися з офіцерами УПА. Вони прийшли з околиці Миколишин-Ворохта, розташованої на північ від нас, і ми зустрілися в нейтральній околиці. Вони нам сказали, що неможливо дозволити німцям видобувати манган поблизу території, яка служить головним пунктом тренування вояків УПА. Але не було нам чого довго говорити про цю історію з манганом, бо незабаром заломився цілий фронт через дезертирство румунських вояків, і ми мусіли залишити наші позиції. Наші місця постою, зброю та інше ми передали УПА. А ми мали три спокійні дні, щоб перейти Карпати.

П.: Чи вам відомо, що село Красноїл було знищене, а населення вимордовано? Чи ви знаєте, що це спричинило?

В.: Ні. Поки з'явилася наша дивізія, командир Другої гірської дивізії старався розв'язати проблему партизанів. Він віддав наказ про тотальне винищення. Ця дивізія прибула на терен безпосередньо з Угорщини і, не розуміючи ситуації, повела себе так немудро. Як я уже згадував, засідки УПА нищили всі патрулі. Опісля обидві сторони жалували, що не дійшли до порозуміння. Ви мусите пам'ятати, що Угорщину в цей час уже окупували німці, і генерал Самбатай не був членом уряду.

П.: Чи вам відомо, хто проводив акцію проти села Красноїл?

В.: Генерал Лоскай вислав каральні загони. Зрештою, я не знав навіть, що відбулася якась масакра. Це мусіло статися, коли мене там не було.

П.: Чи УПА залишило вам офіцера, щоб утримувати сталий зв'язок?

В.: Так. На жаль, не пам'ятаю, як перший з них називався, що був із нами у Жаб'їюму. Зрештою, всі вони вживали псевдоніми. Знаю, що командував усім Максименко, він підписував усі документи. Я теж пам'ятаю, як один зв'язковий УПА з'явився у нас із

автомашиною ДКВ, якій бракувало шини. Ми йому зробили колесо з дерева. Варто було цю штуку бачити.

П.: Коли ви зустрілися з вашим останнім зв'язковим Юрієм Дольницьким?

В.: Представив нас або полковник Падані, або сотник Векенді.

П.: Чи інші мадярські дивізії теж мали зв'язкових із УПА?

В.: Так. Вони взорувалися на успіх 27-ої дивізії "Шеклер". У Шостому корпусі при кожному штабі був або сталий, або напівсталий зв'язковий офіцер-упіст.

П.: Що ви можете розказати про рух "Коп'яшу" і коли він почався?

В.: Німці хотіли мати партизанів типу "Werwolf" на усіх територіях, окупованих їхніми ворогами. Але всім було ясно, що війна програє, отже, не було причин це рішення підтримувати. Завдання "Коп'яшу" були такі: 1) саботувати німецькі пляни "Werwolf" (Скорцені погодився на те, щоб на території Угорщини учасниками партизанських груп "Werwolf" будуть мадяри); 2) готуватися до приходу альянтів, які мали висадити десант в околиці Трієсту і Фіюме. Рузвельт і Черчіль прийняли рішення про цей десант на Другій союзницькій конференції у Квебеку у вересні 1944 р. Якби такий десант справді висадили, кілька тисяч добре тренованих партизанів могли б пригодитися, щоб протидіяти доставі зброї до радянських військ.

П.: Чи німці знали про "Коп'яш"?

В.: Ні.

П.: Хто був відповідальний за "Коп'яш"?

В.: Генерал Зако. Я був його помічником.

П.: Чи "Коп'яш" складався тільки з мадярів?

В.: Ні. У військах "Коп'яшу", які зросли до 27 тис., були, крім мадярів, румуни, саксонці з Трансільванії, закарпатські українці та біля 300 українців з інших місцевостей. Командиром української групи був Ярослав Струтинський, а Андрій Дольницький був зв'язковим між мадярами та українцями.

П.: Чи закарпатські українці та українці з інших земель творили одну групу?

В.: Так. Вони називалися батальйон УПА.

П: Звідкіля взялися ці українці? Чи це були військовополонені, "остарбайтери" чи добровільці?

В: Андрій Дольницький рекрутував молодих, добре підготованих, із німецьких таборів військовополонених.

П: Де перебував український батальйон?

В: Квартира Дольницького була в хатині в селі Надялажони, на північ від озера Балатон. Він носив малярську уніформу, і його шофером був маляр, на випадок якихнебудь труднощів.

П: Чи Дольницький, беручи під увагу його партизанський досвід в УПА, мав вплив на структуру "Коп'яшу"?

В: Самозрозуміло. В мене був деякий досвід, але Андрій був добре вишколений, надзвичайно приятний і його любили. Нас єднала спільна мета, і ми були наче брати — не було ні однієї важливої дискусії, в якій він не брав би участі. Отже, можу вам сказати, що він не тільки був довіреним приятель, але теж незамінний дорадник. Наприкінці війни, коли наші старання виявилися марні, ми одержали телеграму від Гімmlера. "Сконтактуватися з Українською національною армією на другому боці Карпат; дамо все можливе, включно з літаками". Але вже було запізно, бо після поразки над Балатоном українська група під командою Струтинського подалася на Братіславу, а звідти до Баварії. Андрій Дольницький залишився зі мною, і ми пережили чимало пригод, коли переходили через територію, вже окуповану радянським військом, від села Надялажони в Угорщині аж до Вілях у Австрії. Це були непересічні пережиття. Ми мандрували ночами по горах, зустрічалися з партизанськими групами "Werwolf", як теж із австрійськими антифашистськими групами "Rot-Weiss-Rot", які не знали, що війна закінчилася біля двох місяців тому. Нарешті, ми опинилися в англійській зоні. Коли ми вмивалися, Андрій поклав свій фотоапарат набік, і його привласнив собі якийсь англійський вояк. Так стратив Андрій не тільки свій фотоапарат, але й історичні знімки. Опісля ми з Андрієм розлучилися й зустрілися по роках аж у Канаді. Ви повинні були бачити нашу радість, коли Андрій Дольницький і Ярослав Струтинський зайшли до мене перший раз у Торонто. На кінець хочу я сказати, що хотілось би, щоб щось поважне й тривале вийшло з цієї української та малярської співпраці. Український визвольний рух дістав великі признання від впливових малярів. Попри великий ризик усі тоді виявили велику охоту до співпраці, і малярський головнокомандувач прийняв українську делегацію в Будапешті.

УГОДА З УКРАЇНЦЯМИ У СПОГАДАХ ШЕФА УГОРСЬКОЇ РОЗВІДКИ

В. Середа

Читачі *Сучасности*, мабуть, пам'ятають спогад о. І. Гриньоха "Сорок років тому в Будапешті", надрукований у журналі в червні-серпні 1985 р. Виявляється, що цього епізоду не забули й деякі угорці. Дюля Кадар був шефом угорської розвідки, коли дійшло до угоди між ОУН-УПА та угорською армією. Наприкінці німецької окупації Угорщини був ув'язнений разом з іншими хортістами, спочатку на Угорщині, а потім в Австрії, за спроби витягнути свою країну з нещасного союзу з Гітлером і зв'язатися з західними союзниками. У 1945 р. новий прорадянський уряд заманив Кадара разом з іншими угорськими вигнанцями пропозицією праці в краю. Відразу на кордоні Кадара заарештували й заслали до ГУЛагу. Повернувся він на батьківщину шойно після смерті Сталіна. В 1978 р. видав свої спогади п. з. *Tények és tanúk. A Ludovika'tól Sopronkőhidaig* (Дії і свідоцтва. Від Людовики до кам'яного мосту в Шопроні), тобто від військової академії в Будапешті, популярно відомої як Людовика, до місця, де Кадара заарештували нацисти. У 1984 р. вийшло друге видання. Наклад обох видань був малий, книжку негайно розхопили. Автор її помер нещодавно.

З його книжки наводимо фрагменти, в яких мова про порозуміння з ОУН-УПА. З цензурних міркувань Кадар говорить тільки загальниково про "українських партизанів", що може навіть наївному читачеві на Угорщині підсвати думку про радянських партизанів на Україні. Автор сам ніби наївно дивується, чому совєти "не дуже доцінювали цю нашу відокремлену дію".

Шеф відділу Іб в справах окупаційних військ підполковник генерального штабу Єне Падані, якого я вже згадував, відвідав мене десь на початку 1944 р. й доповів, що все більше українських партизанських командирів з району угорських окупаційних військ шукає з ним зв'язків. Вони хотіли б укласти угоду з угорцями. Вони не бажали б воювати з угорськими військами, вони їх залишать у спокої, якщо не буде проти них збройних виступів. Проте вони будуть воювати до кінця нещадно з німцями. Звіт Падані зробив на мене таке глибоке враження, що я вважав конечним для нас зай-

Дякую д-рові А. Рідльмаєрові за допомогу в зрозумінні деяких місць угорського оригіналу. — *В. С.*

нятися цим питанням. Сомботеї (шеф генерального штабу) приєднався до моєї думки. Він вислухав Падані й погодився на те, щоб троє партизанських командирів прибуло до Будапешту на переговори. Вони й прибули в угорських старшинських мундирах. Переговори вів Сомботеї. Дійшло до угоди, що угорські окупаційні війська не починатимуть проти них акцій, командувач окупаційними силами дістав довірену інструкцію в такому сенсі, а взамін українці не будуть нападати на угорців. Ми відрядили зв'язкового старшину до українського партизанського командування (як пам'ятаю, підполковника на ім'я Мортон), щоб він міг вигладжувати випадкові місцеві непорозуміння. Українці просили зброї та ліків. Вони дістали тільки допомогу ліками. Все це, звичайна річ, відбувалося в найбільшій таємниці, й німці не змогли догадатися про це. У висліді цього порозуміння угорські війська були вільні від партизанської небезпеки на значній території. Я визнав це за велике досягнення. Після війни органи Радянського Союзу не дуже доцінювали цю нашу відокремлену дію. На мою думку, однак, це наше порозуміння є таки фактом, гідним позитивної оцінки також із протинімецького погляду, а з нашого угорського погляду воно було безумовно корисне: за його допомогою ми берегли життя наших людей. Згадаю, приміром, що командир одного з наших окупаційних батальйонів, підполковник Кароль Іллейш, будучи в Будапешті, відвідав мене й оповів, як він зі своїм батальйоном потрапили у сутичку з українськими партизанами; весь батальйон міг пропасти, бо його становище було так некорисне. Однак, коли український командир пізнав, що має перед собою угорців, наказав припинити бій, пригостив їх, і Іллейш з цілим батальйоном міг без шкоди й безпечно відмаршувати. Навіть якби таке трапилося тільки в цьому одному випадку, то й так варто було нам займатися тією справою (стор. 569-570, т. II),

[Вільгельм] Канаріс (шеф німецької розвідки) ще один раз був у Будапешті, на початку 1944 р. Тоді він нічого не говорив ні про війну, ні про фахові справи. Він згадав про два питання: про нашу протирумунську розвідувальну діяльність і про українців. (...) Згадку про Україну я сприйняв знов з великою підозрою: тоді вже увійшла в дію згадана домовленість. Але він тільки говорив загальні речі: фюрер не розуміє українського питання, не вірить в українсько-німецьке зближення, хоч він саме таке запропонував. Я сидів як на шпильках, чи не підійме він питання взаємин між угорськими окупаційними силами та українцями, але він цього не зробив. Може, чекав на мене, чи я не заговорю про це (там таки, стор. 571-572).

ЕТЮДИ НА ТЕМУ РЕФОРМ (II)

Володимир Малінкович

Національні проблеми

РОЗМОВА — МАЙЖЕ ВІДВЕРТА

13 серпня минулого року *Литературная газета* опублікувала розмову власного кореспондента Ірини Рішиної з відомим радянським письменником, автором *Білого пароплаву*, *Ранніх журавлів*, *Хуртовинного полустанку* Чінгізом Айтматовим.

Розмова вийшла майже відверта. Айтматов — людина, безперечно, порядна, з розвиненим почуттям громадської відповідальності: лихо країни він сприймає як своє власне. На запитання він намагався відповідати широко. І справді — багато з того, що було сказано під час цієї розмови, не можна було опублікувати в радянській пресі ще рік тому. Добре, що сьогодні це можливо.

І попри те... Багато чого залишилося недомовленим, не завжди письменник досить відвертий, не завжди каже те, що думає. Залишається присмак авторської самоцензури, відчуття неволі.

Розмова торкалася всіх головних тем творчості письменника — національні проблеми, духово-релігійні пошуки, екологія, можливість ядерної катастрофи. Хочу зупинитися на одній з цих тем.

— Якби я виступав з трибуни, — розповідає Айтматов про з'їзд письменників, — то казав би насамперед про проблеми національні... Ці питання для нас життєво важливі, оскільки наша держава федеративна, багатонаціональна...

На жаль, Айтматов на з'їзді не виступав: твердить, що не встиг підготуватися. А шкода.

На першому за Горбачова з'їзді радянських письменників обговорювали багато дуже важливих для майбутності літератури питань. І все ж це була подія, яка безпосереднього стосунку до проблем художньої творчості, мабуть, не мала. Йдеться про конфлікт, що виник на ґрунті невирішених міжнаціональних проблем.

Відомий російський письменник Сергій Міхалков у своєму

Закінчення з попереднього числа.

виступі закинув іншому, так само відомому, російському висьменникові Вікторові Астаф'єву, що той в одному зі своїх останніх оповідань "образливо й нетактовно заторкує національні почуття братнього народу". Представник цього "братнього народу" Георгій Цицишвілі тут таки підтвердив, що грузини справді образилися. Кажуть, що грузинські письменники демонстративно покинули залю засідань. Важко встановити, як все достеменно відбувалося, але важливим є факт: від імени редколегії журналу *Наш современник*, де було надруковане оповідання Астаф'єва "Ловитва пічкурів у Грузії", письменник Гавріїл Троєпольський прилюдно, з трибуни з'їзду, вибачився перед "дорогими товаришами з Грузії". Нечуваний випадок!

Слід сказати, що в своєму оповіданні Астаф'єв образив не лише грузинів. Про монголів, наприклад, він не посоромився написати у відверто расистському дусі: "... ні доброї пам'яті, ні добрих розумних справ — таке вже їхнє призначення на всі часи... у храмі, п'яні від кривавого гвалту, вони валилися розкосими пиками у смердючі кінські кізьяки..."

Дешо подібне писали люди з відомства Геббельса про євреїв. А проте, Астаф'єв справді талановитий письменник.

Монголів на з'їзді не було кому обороняти, але в оборону Астаф'єва кинувся сам Валентин Распутін — один із найкращих сьогодні російських письменників. Він і обґрунтування дав, чому грузинів та інших неросійських мешканців країни Рад російському письменникові дозволено ображати: "... Всі ми, представники різних народів і національностей, живемо разом в одному, хоча й просторому, але спільному домі. Хтось із промовців сказав тут: "у комунальній квартири" — і саме так воно й є... якраз тому, що живемо в спільному домі однією родиною і від недоліків кожного терпимо разом".

Сумно, що визначному письменникові, який в своїх романах рішучіше від інших захищав право людини жити *власною* домівкою, а не в комунальному бараці, якимось у голову не прийшла проста думка: у комунальці тому й неможливо жити, що кожний сусід там раз-у-раз намагається накинути свої правила іншим. Не прийшла ця думка, мабуть, тому, що, хоча й згадав Распутін про комуналку, а мав на увазі він зовсім не її, а свій рідний "російський дім". Чи погано, чи добре в цій домівці російській людині, — це її домівка. А для неросійського співгромадянина радянсько-російська держава — якщо не в'язниця, то, в найкращому разі, комуналка, в якій він мусить жити, бо мати власну домівку йому не дозволяють. Цього російські люди часто не помічають, навіть і найкращі російські письменники. Очі їм сліпить маря віковічно вирощуваної великодержавницької ідеології.

Айтматов, здається, розуміє складність ситуації. Він засуджує і "зарозумілість, байдужість до інших, що розмовляють іншою мовою" (отже, простіше кажучи — великодержавний шовінізм), і русифікацію в республіках. "У Фрунзе, — говорить Айтматов, — киргизьких шкіл не стає більше, а будують їх сотнями. Давно прийшов час відкрити в столиці республіки дитячі садки з киргизькою мовою... адже все це в сучасних умовах набирає життєво важливого значення для народу. Яка ж це національна культура, що не має своїх підвалин?"

Сказано широко. Але тут таки й лявірування: ніхто, мовляв, відкриттю киргизьких дитячих садків і шкіл не перешкоджає. Тобто, хоча й відбувається русифікація, але жадним чином не примусова. Мабуть, у це можна було б повірити, якби Радянський Союз не був державою централізованого плянування. Але ми знаємо: брак киргизьких дитячих садків *заплянований*, і громадяни республіки не мають іншої ради, як лише віддавати своїх дітей до *російського* садка й до *російської* школи. Чи можна в такому випадку твердити, що розвиткові киргизької культури ніхто не перешкоджає? Важко повірити, що Айтматов не знайомий з ухвалами Ташкентської та інших конференцій найвищого рівня — в питаннях освіти зробити головний наголос на навчанні неросійських дітей російської мови коштом рідної мови та загальноосвітніх дисциплін.

А що, як хтось ризикне заперечувати проти такої політики? "Тут такі знаходяться люди, які починають розглядати це як вияв націоналізму, вузькості поглядів", — каже Айтматов, не додаючи, однак, що кожного, кого визнають за націоналіста, чекає концтабір, а, може, й смерть. Це не історія — це сьогоднішня. Уже за Горбачова загинув у пермському концтаборі для політв'язнів видатний український поет Василь Стус. Його згубили лише тому, що він наважився протестувати проти русифікації.

В листопаді 1985 р. Айтматов виступав на організованому західнонімецькими комуністами мітингу в Мюнхені. Я запитав у письменника, чи не вважає він, що нинішня національна політика КПРС дуже відмінна від Ленінової національної політики за часів утворення СРСР. Тоді, за Леніна, 12 з'їзд партії підкреслював: "розмови про переваги російської культури та висування тверджень про неминучість перемоги вищої російської культури над культурами відсталіших народів є... спробою зміцнити панування великоруської національності". А сьогодні відверто проголошують особливу роль російської мови.

Відповідаючи на запитання, Айтматов розповів про те, в якому стані перебувала киргизька культура перед революцією і як широко розповсюджено сьогодні в республіці письменність, скільки шкіл (як ми тепер дізналися — російських), газет, журналів, театрів.

Минуло трохи більше півроку, і ось я прочитав у тижневику *Литературная газета* дещо цілком інше:

Ми досі (це слова Айтматова), звертаючися до стану національних культур, згадуємо, що колись були малописьменними, безписьменними, і посилаємося постійно на ці факти в нашому усвідомленні сьогоденної дійсності... Не можна вже радіти з того приводу, що всі вміють читати й писати, що є газети, радіо, телебачення, театри... Не слід змальовувати справу так, начебто в наших національних сферах усе вирішене й нема жадних проблем. Не треба наводити як приклад ці елементарні речі, не про це слід тепер міркувати.

Я не нарікаю на Айтматова за те, що він тоді, в Мюнхені, наводив найелементарніші приклади, і дуже задоволений, що нині він має намір обговорювати національні проблеми поважно. Здається, киргизький письменник добре розуміє, до чого може призвести примусова русифікація та партійна лінія на створення "єдиного радянського народу". Айтматов підкреслює: "Я стою на тому, щоб було багато літературних мов, щоб вони мали ґрунтовні можливості існувати й розвиватися. Безсмертя народу — в його мові".

А як тоді з єдиним радянським народом? Адже єдиний народ мусить мати єдину мову. Айтматов відчуває суперечність. І він відступає, пропонуючи як вихід зі становища двомовність — вільне володіння російською мовою та своєю рідною. Ніби й не помічає письменник, що умови для розвитку мов не однакові, що в єдиній централізованій державі з єдиною плянковою економікою його рідна киргизька мова, на відміну від російської, дуже швидко втратить свою соціальну функцію. А без соціальної функції (марксистові належить це знати) мова неминуче загине. Одночасно, якщо безсмертя народу — в його мові, загине нація.

Відчутно, що болить в Айтматова душа за долю киргизького та інших неросійських народів, що хоче він їм допомогти, але не вільно. Не вільно не лише в діях, але й у думках. І тому не знає він того рішення, яке, загалом, розгледіти не важко і яке жадним чином не суперечить соціалістичним ідеалам Чінгіза Айтматова: слід, як мінімум, домагатися, щоб СРСР був не імперією з єдиним центром, а федерацією або, точніше, союзом *незалежних* республік. Така розв'язка конечна й для російського народу, щоб він зміг, нарешті, позбутися непотрібного йому тягара радянського імперіалізму, гонитви озброєнь, афганської війни, так званої "братерської допомоги" (тим, хто її не потребує) і, за словами Солженіцина, "переставши пригрібати державною рукою сусідів, які бажать жити вільно й самостійно", почав би впорядковувати свій власний російський дім.

У БОРОТЬБИ ЗА МЕНШУ НЕСВОБОДУ

Найпопулярнішим словом у розмовах про реформи було торік слово "госпрозрахунок". Та ще слова "рентабельність" і "підряд" (бригадний або родинний), "інтенсифікація виробництва" та подібні господарські вирази. Сьогодні ключове слово — "відкритість". Воно постійно звучить у виступах керівників держави, в газетних статтях, в художніх творах, усюди.

Безперечно, справжня відкритість — вирішальний чинник, здатний забезпечити успіх реформ, включно з господарськими. Відкритість — найнадійніший засіб проти корупції, бюрократизму, зловживання владою. Відкритість — це й кінцевий складник громадського життя в країні, і неодмінна умова громадського контролю політичних та економічних ділянок життєдіяльності радянської держави. Без відкритості не можна чекати ні на активну участь радянських людей у керуванні справами суспільства й держави, на що розраховує Горбачов, ані на вияв творчої ініціативи людей, потрібної для того, щоб перебудова, нарешті, перетворилася на реальність.

— На початку цього року радянські творчі працівники намагалися домогтися для себе більшої свободи, точніше — меншого ступеня несвободи. В надзвичайно гострих дискусіях проходили з'їзди письменників і кінематографістів.

Улітку в Парижі радянський поет Євген Євтушенко дав інтерв'ю газеті *Ліберасьйон*, в якому, заперечуючи, що всі зміни в Радянському Союзі відбуваються "за вказівкою з Кремлю", заявив, що багато чого змінюється на краще "завдяки невтомній діяльності письменників". Звичайно, цим висловлюванням Євтушенко хотів привернути додаткову увагу до себе, як до одного з лідерів письменницької опозиції, набиваючи собі ціну. Але частка правди в тому, що говорив популярний радянський поет, безперечно, є. Напевно, ініціатива в боротьбі за рівень того, що офіційно дозволено, походила від мистців, а не від партійних діячів.

Всесоюзний з'їзд Спілки кінематографістів хтось із "кіношників" назвав "нашою Польшею, нашою Чехо-Словаччиною". Створюється враження, що все, що там відбулося, було несподіванкою навіть для міністерства культури та покровителів муз із ЦК. Майже ніхто зі старих асів соцреалізму не потрапив до керівних органів Спілки кінематографістів, а найвпливовішого "орденоносця" — Сергія Бондарчука — навіть не обрали делегатом на з'їзд. Очолив організацію відносно молодий, але добре відомий в державі та на Заході режисер Елем Клімов, що його фільми протягом років не

одержували офіційного дозволу для виходу на екран. Нове керівництво створило конфліктну комісію для з'ясування долі заборонених раніше фільмів. У розмові з кореспондентом газети *Советская культура* Клімов говорить про ситуацію в кіні в попередні десятиріччя:

Якби змонтувати зараз всі вирізані епізоди з усіх фільмів за ці роки — не лише, моїх, звичайно — то був би коментар до праці нинішніх комісій Спілки кінематографістів! І смішно. І наочно. І сумно.. Шукшин не зняв свого Разіна, Панфілов не зняв Жанну д'Арк; а деякі режисери, не побачивши на екранах своїх фільмів, з роками взагалі повірили, що успіх і художня вартість несобов'язково повинні поєднуватися.

Ціла низка заборонених раніше фільмів уже виходить на екран, один з них — *Мій друг Іван Лапшин* дуже талановитого режисера Олексія Германа — мені вдалося подивитися. Під час мюнхенського кіносвята, де радянське кіно репрезентували фільм нещодавно померлої Дінари Асадової *Мій дорогий, коханий, єдиний*, в якому автори (сценарист і режисер) висувають поважні етичні проблеми, не даючи однозначної відповіді; гостросатирична стрічка грузина Георгія Шенгелая *Блакитні гори, або цілковито неймовірна історія* та лірична картина українського режисера Михайла Беликова *Які молоді ми були*. Та ще в розділі ретроспекції показали фільм *Летять журавлі* — один із найкращих фільмів часів "хрущовської відлиги". Символічно.

Гості — Едуард Володарський та Беликов — розмовляли з глядачами багато вільніше, ніж це звичайно роблять радянські представники за кордоном. Після демонстрування фільму *Які молоді ми були* Беликов відповів на кілька запитань, які ми друкуємо нижче.

Питання: Вас на нещодавньому з'їзді кінематографістів у Москві обрали до секретаріату Спілки. На з'їзді, як здається, ухвалено дуже важливі рішення. Чи вважаєте ви, що нині розпочнеться нова доба в радянському кіні?

Відповідь: Я не ідеалізую ситуації. Але є очевидним, що багато чого змінюється. Наведу кілька прикладів. Рік тому неможливо було уявити, щоб на екран вийшов фільм Германа *Мій друг Іван Лапшин*. А тепер він вийшов, і ви мали можливість побачити його тут, на кіносвяті в Мюнхені. Виходить фільм Лариси Шепітько, що довго лежав на полиці, а також *Тема* Панфілова, фільми Андрія Смирнова, Кіри Муратової...

П.: І фільми Сергія Параджанова?

В.: Так. Один фільм Параджанова вже вийшов, і його

демонстрували за кордоном. Тепер Параджанов знімає на студії "Грузія-фільм". Знімає в стилі грузинських національних традицій, і це також дуже цікаво. Є й інші приклади.

П.: Як справи в українському кіні та в українській літературі?

В.: Нещодавно відбулися два з'їзди — Спілки письменників та Спілки кінематографістів України. І слід сказати, що керівництво обох організацій поновилося мало не на 90 відсотків. Я бачу добрі перспективи в українському кіні. Виходять на екрани й ставляться фільми молодих режисерів. Насамперед молодих. Дуже цікавий фільм Романа Балаяна *Полети уві сні й насправді*. Ось вийде на екран ще один його фільм, який ви, напевно, також побачите, "Бережи мене, мій талісмане". Цікавий фільм ставить режисер Михайло Іллєнко. Зараз багато молодих і талановитих режисерів одержали можливість ставити фільми. Цікавим є те, що їм нині дозволяють постановку негайно після закінчення інституту.

В літературі не зовсім так. Українська література — це, насамперед, поезія. Це такі талановиті поети як Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна Костенко...

П.: І Василь Стус?!

В.: Так, і Стус.

П.: Чи знаєте ви про загибель у таборі Стуса?

В.: Ні, не знаю (хилить голову). У прозі ситуація дещо інакша. Цікаво, що з'явилися молоді прозаїки, молоді драматурги, які воліють працювати в кінодраматургії, в кіні.

П.: А як виглядає справа з українською мовою в українському кіні?

В.: На студії Довженка прийнято так: якщо українська клясика — вона йде українською мовою, і якщо дія фільму в Карпатах — так само. Якщо сюжет із воєнних років — розмовляють, як у житті, кожний своєю рідною мовою. У кожному разі, кожний фільм (студії) Довженка має також і українську редакцію.

Питання глядача-німця: Чи матимемо ми можливість побачити радянські фільми не лише на фестивалях?

В.: Дуже хочу сподіватися. Гадаю, все залежатиме від художньої вартости фільмів, від фахових якостей режисера та акторів. Раніше на першому місці була тема, зараз найважливіше, щоб фільм був художньо якісний.

П.: Створено комісію для розгляду недоліків радянського кіна. Які перспективи її праці?

В.: Такої комісії ще нема. Було б добре, якби її створили. Існує конфліктна комісія — мистецька рада, яка вирішує питання, пов'язані з виходом на екран фільмів, які раніше лежали на полиці. Мушу сказати, що цілковито всі фільми, якісні з мистецького погляду, вийшли або вийдуть на екрани.

П.: Які ви маєте особисті мистецькі проблеми?

В.: Проблема впізнання. Це такий стиль. І в Германа також. І в інших. Ми шукаємо типажів — як у житті, які були люди за тих часів, про які знімаємо фільм. Ми бажаємо відтворити правду життя, життєві типи, життєві взаємини.

П.: Як ви оцінюєте критичну статтю Германа в тижневику *Литературная газета*?

В.: Це дуже цікава стаття. І факт її опублікування в *Литературной газете* — свідчення того, що ми починаємо відверто обговорювати проблеми й недоліки нашого кіна. І я насмілюся твердити, що такий підхід збігається з поглядом, висловленим на 27 з'їзді.

П.: Чи виходять фільми з критикою Сталінових часів?

В.: Нині на студії "Грузія-фільм" знімають картину про сина Сталіна — Якова. Про тридцяти-сорокові роки. Дуже своєрідний і досить сміливий фільм.

П.: Чи ставлять фільми за сценаріями або творами Булата Окуджави?

В.: Цього я не знаю. Але раджу подивитися новий фільм Балаяна, зроблений на студії Довженка, де грає й співає Окуджава. Загалом, я сподіваюся на відродження радянського кіна.

Пожавлення культурного життя в Радянському Союзі сьогодні очевидне. Публікують романи й повісті Залигіна, Дудінцева, Распутіна, Астаф'єва, Белова, Бикова, Адамовича, Айтматова, які не змогли б потрапити до читача ще рік або два тому, опублікували забороненого раніше Гумільова, не видавані досі в СРСР твори Андрія Платонова та Анни Ахматової, замінили головних редакторів провідних журналів *Новый мир*, *Знамя*, *Огонек*. Готують до друку *Захист Лужина* В. Набокова, *Нове призначення* О. Бека, романи Окуджави, А. Рибаківа, перевидання *Собору* Олеса Гончара. У театрі Ленінського комсомолу в Москві йде п'єса Михайла Шатрова *Диктатура сумління*, в центрі якої "суд над

Леніном". Глядачі в залі записують слова, яких досі не доводилося чути зі сцен радянських театрів. Відверто негативний персонаж, колишній комуніст і "герой революції" Андре Марті так пояснює своє розуміння суті комуністичної влади:

Якщо звільнитися від пропагандної шкаралупи слів, якими ми навчилися прикривати суті проблеми, то скажемо просто: не маси, не кляса, а партія, точніше — її апарат, ще точніше — її керівники — ось живе втілення революційної ідеї в історії. А честь, сумління, розум особи — кого й коли це хвилювало? Насильство... — це "баба-сповитуха історії", казав нам Маркс.

Відвертіше не скажеш. Ідуть у театрах держави також дуже цікаві п'єси Петрушевської, Славкіна та інших драматургів "нової — так званої поствампилівської — хвилі". П'єси "поствампилівців" — про повсякденний побут "маленької" людини, про складність її стосунків з "близькими" — ріднею, сусідами, про проблеми, які з верхів'я державної влади здаються безмежно дрібними, але для людини часто перетворюються на трагедію.

Але все це — російською мовою. Розвиток культур в інших республіках начебто застиг у чеканні: чи почнетесь нова відлига, чи заторкне вона міжнаціональні взаємини? Дехто, не чекаючи відповіді, поспішає влаштуватися або примістити свої твори для видання в Москві. Віталій Коротич, який полюбляв з кожного приводу або й без приводу демонструвати свій український патріотизм, утік до Москви, щоб очолити журнал *Огонек*.

І все ж здається, що, як буде відлига в Москві, буде вона й у Києві, Ризі, Самарканді або Тбілісі. Навіть якщо можновладці цього не схочуть (а вони напевно не схочуть). Лібералізація в тому й полягає, що вона викликає до активності неконтрольовані владою суспільні сили. Так було, наприклад, за Хрушова, національна політика якого була цілком не кращою від Сталінової. А все таки "хрушовська відлига" сприяла появі "шістдесятників" на Україні.

Питання в тому, чи слідом за відлигою прийде весна. Є підстави в цьому сумніватися. Ледве встигли вимовити своє напіввільне слово, як почали лякати заборонаю й навчати того, що слід казати. У серпневому числі журналу "Театр" з'явилася стаття секретаря ЦК й члена Політбюро Є. Лігачова з гарною назвою "Нам треба цілковитої правди". Назва не мусить нікого спантеличувати — аж ніяк не про правду дбає товариш Лігачов. Він пише: "... прикро й боляче, коли з'являються спектаклі й п'єси, де наше життя зображено вузьким кутком, що його підгледіли ніби через замкову шпару".

"Вузький куток" — це світ кожної окремої людини, світ її особистих проблем, емоцій і нещасть. Це не цікавить партійного керівника. Він хоче чогось цілком іншого: "Слід провадити справу

так, щоб у літературі та мистецтві критика ... була просякнена соціальним оптимізмом, *вірою в силу партії* та радянського народу. Література, мистецтво *мусять кликати людей до праці, до подвигу в ім'я батьківщини, в ім'я комунізму*". (Підкреслення мої — В. М.).

Ось так розуміє Лігачов "цілковиту правду". Запрошує казати все, як воно є, але лише в рамках соціалістичного реалізму, який правди не терпить. Словесна еквілібристика. Статтю Лігачова слід було насправді опублікувати в журналі *Цирк*. Статтю про правду, "яка мусить кликати на подвиг в ім'я "інтересів партії".

Надія на весну невелика, але вона існує. Адже герої п'єси Шатрова *Диктатура сумління* досі мають можливість відкрито, зі сцени столичного театру, вимовляти слова: "Правда не мусить залежати від волі того, кому вона служитиме".

КИЇВСЬКІ ГУМОРЕСКИ (II)

Генріх Шахнович

Крамниця недоїдків

Злісний аліментник, що його врешті об'єднаними зусиллями міліції, громадськості та покинутих дружин спіймали й притягли до кримінальної відповідальності, звався Євгенієм, що по-грецьки означає "шляхетний".

І — навпаки.

Я був знайомий із псом, чистокровним дворнягою, на ім'я "Лорд".

Отже, хай вас ніщо не дивує.

Найкращу гастрономічну крамницю в Києві звали не інакше, як "крамниця недоїдків".

Крамниця "Гастроном" відчинялася о дев'ятій ранку.

Гастрономи збиралися біля восьмої.

Відбувався жвавий обмін думок.

— Читали у "Вечірці"? Приїхала партійно-урядова делегація братньої Монголії.

— Не фонтан!

— У найкращому разі — пісочне печиво.

— А й це непогано!

— Чули останні новини? Приїздить американський сенатор.

— Американський сенатор — це вже шось! Від нього печивом не відпекаються!

До розмови втрутився якийсь гурман:

— Ніколи не забуду історичної візити французького президента. Відтоді Франція в мене асоціюється з керченськими оселедцями.

— Японці також годящі — печінка тріски.

— На жаль, останнього часу учащують демократи.

— Тут не поласуєш! Їх не поважають.

— Ото було, як був детант. Американці. Англійці. Західні німці.

Вудженина. Суха ковбаса. Балик.

Досі не зрозуміли?

Зараз поясню.

Час від часу (ото б частіше!) влаштовуються урядові бенкети. І дещо обов'язково залишається. Не дожирають. Від надлишку. Відпадки солодкі. Їх "викидають" до "крамниці недоїдків".

Дивовижні трапляються тут речі!

Кусник сьомги — 170 грамів.

Жменька кав'яру — 85 грамів.

Мандарини — 2 штуки.

І всі ці скарби можна захопити, якщо, звичайно, вчасно встигнути.

Смачного!

Житлове питання

Ім'я Марії Демченко вже давно не є власним ім'ям. Воно стало ім'ям загальним: так нині на Україні звуть самогон.

А все почалося від того, що 1935 р. ланкова колгоспу "Комінтерн" М. Демченко збрала по 500 центнерів цукрового буряка з гектару.

І назвали її "п'ятисотенницею".

Долі Сталінових "висуванців" різноманітні, але викликають однаковий жаль.

Легендарний шахтар Олексій Стаханов остаточно спився, став волоцюгою.

Славетний машиніст Кривоніс досягнув успіху, перетворився на великого пана. Тепер він — головнокомандувач Південно-Західньої залізниці. До потягу, як і раніше, слід діставатися шаленою атакою, зате в будинку на вулиці Репіна (у Києві), де мешкає товариш Кривоніс, створили "персональне" парадне, щоб залізничний генерал навіть на сходах не стикався з простолодом.

А що з тією Марією Демченко, яка не самогон, а людина? Нічого собі. Живе. Працює агрономом. Не пішла зависоко. Щоправда, диплом для неї захистили — вже й це добре. Та ще й протягом усіх студентських років одержувала Сталінську стипендію, а іспити складала окремо від інших студентів: вирішили, що буде краще, якщо не афішувати її глибоких знань. Якось воно так буде надійніше й спокійніше.

А тепер задля різноманітності побалакаємо про подарунки. Одержувати подарунки завжди приємно. Не менше задоволення — дарувати. Особливо — державним коштом.

Так, наприклад, Партія та Уряд подарували М. Демченко багатокімнатну квартиру в центрі міста.

Залишається лише додати, що протягом усіх передвоєнних років житлового будівництва в Києві взагалі не провадили. Не провадили — й годі!

Столиця України перекочувала з Харкова до Києва. Відповідно, переселився й увесь партійно-урядовий апарат. Для нього негайно

звільняли вже заселені кимось квартири. У розмовній говірці з'явилося відповідне слово — "ушільнення". Робили це надзвичайно просто: у вас забирали "зайву" кімнату і заселявали туди за ордером чужу родину.

Населення невпинно зростало: люди тікали до міста із села, що вимирило. Будували заводи, фабрики — не будували лише квартир.

Ушільняли.

За моєї пам'яті перед війною в Києві, крім підприємств, побудували такі споруди: ЦК партії, Раду Народних Комісарів, Верховну Раду, обком партії, ОСОАВІАХІМ (військове відомство), будинок НКВС. (Наче за іронією долі ця споруда спочатку мала назву "Палац Праці").

І це — все.

Саме за цих умов М. Демченко одержала багатокімнатну квартиру. І впоралася з нею по-господарському. Негайно винайняла студентам під "кутки". Гуртожиток. І заробляла на цьому багато більше, ніж на своїй праці агрономом.

Володарка готелю.

Ось уже впродовж тривалого часу київська міськрада марно (бож подарунок, та ще й чий?!) намагається забрати (мабуть, комусь дуже сподобалася) у М. Демченко квартиру на тій підставі, що вона її не потребує. Оскільки вона в ній не живе. Алеж де там! Досі тягнеться справа. Урядовий подаруночок...

Але до чого все це?

Аж ось.

Ляля Рябушна — героїня вінницького підпілля за часів гітлерівської окупації. Її по-звірячому замучили в гестапо. Про неї охоче писали. Її ім'ям навіть щось назвали.

Її мати-пенсіонерка багато років домагається бодай однієї кімнатки. Хоч би в комунальній квартирі.

Домагається...

ПРОПУЩЕНА НАГОДА... І ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Після закінчення в квітні 1984 р. свого перекладу *Слова о полку Ігоревім*, я висловив надію, що 1985 р. буде для українських закордонних громад "роком князя Ігоря" і нагодою шанувати цей скарб української середньовічної культури та пригадати його послання єдності, чести й хоробрости вісімсот років після тих подій, про котрі він оповідає.

Більша частина українських еміграційних установ, більш зацікавлена політокою, ніж культурою, пропустила цю нагоду без реакції.¹ Єдина надія, котру ці установи святкували з повним розголосом в 1985 р. був ... кінець Другої світової війни, себто (посередньо) перемогу комунізму в Центральній і Східній Європі.

Такої стриманости напевно не дотримувалися скрізь: радянський режим й місцеві наукові кола перетворили вісімсоті роковини Ігоревих пригод в винятково важливу подію за допомогою численних видань і відкриття (в Росії) музею, присвяченого бурхливій історії *Слова о полку Ігоревім*.²

Ці різні святкування мали, як завжди, сильне ідеологічне тло. Очевидно, українське, бо своїми постатями та географічними рамками *Слово* з 12 ст., написане безіменним автором у Києві або в Північній Україні, вважають за одну з основ "давньоруського" літературного скарбу, спільного для "трьох братніх (за радянською теорією) народів" — росіян, українців і білорусів. І місцеві науковці поважно тлумачать заклики Великого Князя Київського Святослава (помер в 1194 р.) до єдності, як провісники "Союза нерушимого республик свободных"...

Звичайно, цей процес привласнення відбувається тільки в одному напрямі: не дійшло б до думки цих відважних "спеціалістів" перетворити *Задонщину*, цей епос 14 ст., що прославляє подвиги російських князів, в частину української чи білоруської культурної традиції!

Це нормально й неминувало, на нашу думку, що росіяни продовжують вимагати київської спадщини. З очевидних причин національного символізму вони від цього ніколи не відмовляться, і було б наївним закидати це їм. Але ще менш нормально бачити, як українська еміграція залишається пасивною та захоплюється безглуздими сварками між примарними партіями.

Рукопис *Слова о Полку Ігоревім* було знайдено в Росії. В Росії ж уперше видано його текст. Росіянин О. Бородін створив на його

основі прекрасну оперу *Князь Ігор*, а російський постановник — славетний фільм. А сьогодні, коли закордонні українці не реагують на пишні святкування, влаштовані в Радянському Союзі, як можна дивуватися, що росіяни відстоюють свої права на цей твір, котрий лише *вони* поширювали?

Михайло Грушевський присвятив велику частину своєї творчості поверненню Київської Доби в українську колективну пам'ять. Він виступав таким чином перед апеляційним судом історії проти "викрадання спадщини", в якому він обвинувачував Московію. Що б він сказав сьогодні про ганебне забуття українцями скарбу руської середньовічної літератури?

Все це не провіщує нічого доброго, коли йдеться про готування тисячних роковин хрищення Київської Руси в 1988 р.³ Становище та взаємини українських закордонних установ (включаючи Православну й Католицьку Церкви) не залишають нам великої надії. До того ж українців ще раз випередили росіяни: російська еміграція на Заході вже зробила чимало підготовчих дій, зокрема карбування медалі, котра зображує Святого Володимира між тризубом... і російським царським орлом! А з радянського боку ходять непевні, але можливі поголоски, за котрими Папу Римського могли б запросити до Києва та Москви з нагоди тисячоліття.

Міждержавні взаємини мають зверхність над найпростішою моральністю. Ми мали недавно два зокрема яскраві приклади цього: тріумфальне прийняття Михайла Горбачова в Франції (тим часом, як тогочасний прем'єр-міністр Л. Фабіус показався перед посольством Південно-Африканської Республіки, щоб виявити свою великодушність і своє зацікавлення "правами людини"), і доля українського моряка Мирослава Медведя, котрого, після двох спроб втекти з корабля, щоб залишитися в США, американці передали Советам. Отже можна передбачити, що головна увага західних керівників звернеться в 1988 р. на святкування, які плянують у Радянському Союзі влаштувати в тому році і про які преса "вільного світу" послужливо проголосить. Еміграція дістане тільки крихти цього бенкету, якими б не були її зусилля. А за ці крихти ще боротимуться між собою українці та росіяни, і може навіть суперницькі церкви... в дуже нехристиянському дусі.

Тому ми пропонуємо діячам українських релігійних і політичних установ взяти під увагу цю конкуренцію і жалюгідний приклад забутого вісімсотліття легендарного походу Ігоря. Сподіваємося теж, що до символів буде додано факти і що наближення великої події спонукає всіх українців за кордоном об'єднатися, поза релігійними та ідеологічними розбіжностями, щоб захищати рідну традицію — і саме в цьому й мало б полягати справжнє значення святкувань 1988 р. й мета тих, хто їх готує.

Але якщо окремі інтереси занадто численних і низькопробних керівників ще переможуть національні інтереси, якщо з такої нагоди союз виявиться неможливим, тоді побоювання, що цей союз ніколи знову не постане, стануть цілком виправданими та обґрунтованими.

Ярослав Лебединський

1. Журнал *Анабазис* (Торонто) присвятив свої 20 і 21 числа вісімсотліттю *Слова*.

2. *Українське слово* (Париж), ч. 2295, 17 листопада 1985 р.

3. Ця дата, очевидно, умовна. Киян охристили (насилно) в 988 р., але певні міста чорноморського узбережжя вже були тоді християнськими, та процес хрищення в інших частинах держави тривав кілька десятиліть.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

В *Сучасності* 3, 1987, в статті Івана Кедрина "Роковини революції" на стор. 65 (11 рядок згори) треба читати: "... Відродження нації...".

В *Сучасності* 4, 1987, в статті Романи Багрій-Пікулик "Розум та іраціональність у Винниченковому романі" на стор. 19 (13 рядок згори) треба читати: "... з героями Бекетта, ...".

Про авторів

Юрій Коломиєць — автор збірки *Гранчасте сонце*. Живе в Чикаго.

Віталій Бендер — автор повісти *Станція Пугаловська*. Живе в Англії.

Остап Тарнавський — поет, прозаїк і есеїст, автор п'ятьох збірок поезій (*Слова і мрії*, 1948; *Життя*, 1952; *Мости*, 1956; *Самотнє дерево*, 1960 та *Сотня сонетів*, 1984), збірки есеїв *Туга за містом* (1966) та збірки новель і нарисів *Камінні ступені* (1979).

Святослав Гординський — маляр і графік, мистецький і літературний критик, розписує церкви. Автор багатьох збірок поезій. Перекладач з французької, німецької, англійської, італійської, польської поезій. Живе в США.

Ірина Букоємська — скульптор, учениця Олександра Архипенка в його школі в Нью-Йорку та Вудстоці в 1954-1958 роках.

Вадим Павловський — за освітою інженер-хемік з широким колом зацікавлень мистецтвом, архітектурою, історією Києва. Автор монографії *Василь Кричевський* (1974), багатьох гасел української енциклопедії. Довголітній співробітник журналу *Сучасність*.

Олександр Малицький — професор німецької мови і літератури в Калгарському університеті (Канада).

Уляна Любович — автор спогадів *Роскажу вам про Казахстан*, редактор журналу *Наше життя*.

Дарія Лебедь — член ОУН і політ'язень польських і німецьких тюрем та концтабору Равенсбрюк.

Ірина Савицька-Козак — провідна учасниця українського революційно-визвольного підпілля під час німецької і радянської окупацій України, вояк УПА, член ОУН і ОУНз.

Надія Світлична — працює на посаді редактора Радіо "Свобода". В Америці від 1978 р.

Ліда Палій — прозаїк і перекладач. Займається також малярством і фотографією. Оформила мистецьки відомий фільм *Harvest of Despair (Жнива розпачу)* (1983).

В. Середа — псевдонім.

Володимир Малінкович — публіцист, редактор російськомовної публікації *Форум* (Мюнхен). За фахом — лікар.

Генріх Шахнович — живе в Ізраїлі. Пише російською мовою переважно фейлетони.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, авторитетні та репрезентативні, просимо кожного шановного автора зокрема ласкаво подавати редакції разом із статтями також стислі і точні дані про себе.

Усім, хто погодиться виконати це прохання, складаємо вже наперед нашу подяку. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1987 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Передплата місячника летунською поштою до США і Канади: додатково 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. Pyrohiw 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St., 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: Ukrainianische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainianische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

УКРАЇНСЬКА МОВА
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ
(1900-1941)

Стан і статус

СУЧАСНІСТЬ
1987

Юрій Шевельов

**УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО
СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус**

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, і тим показує не лише як розвивалася мова, але чому саме так, а не інакше. Заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо, що впливали на вжиток і оформлення мови.

Книжка написана дуже прозоро, доступна для кожного читача.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол.

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:
SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:
SUČASNIST
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001